ЗА УКРЕПИТЕЛНАТА СИСТЕМА НА СРЕДНОВЕКОВНА ВАРНА

Павел Георгиев

Филиал на НАИМ при БАН – Шумен, ул. Генерал Тошев № 4, Шумен, 9701; pavel_g@gbg.bg

Of the fortification system of medieval Varna

Pavel Georgiev

Branch of the National Institute of Archeology with Museum – Shoumen, Bulgarian Academy of Sciences: pavel_g@gbg.bg

SUMMARY

In this article the author reviews the data about a section of the medieval fortress wall excavated in 2005 in the oldest and highest part of the Ancient Odessos. Based on the published geodetic plan, as well as on unpublished photographs made after the wall was exposed and during its partial dismantlement, he makes new observations and conclusions regarding its structure and relation to previous and contemporary constructions such as street pavements, channels, water pipes, etc. A conclusion is made that several entrances existed consecutively along the 25 m stretch of the uncovered wall. The entrances, as well as several of the pavements and the channels passing through them or located nearby, are situated along a Late Antique cardo and are part of a street that served as a link to large and durable ancient constructions and to the Large Roman Baths. Outside of the limits of the medieval city, the street passed through abandoned neighbourhoods and headed to an Old-Christian urban basilica and from there further north and north-west.

The structure of the wall and particularly the lack of towers at the entrances shows that it was not part of a separate fortress, as currently presumed, but a relatively low (up to 4 m high) barrier. Most probably the wall followed the highest possible points of the terrain and her both ends headed towards the ancient fortification located nearby. Judging by earlier and contemporary evidence, at the seaside the ancient fortress wall existed until the 15th – 16th c.

Taking into account three main factors – the relief of the terrain, the presence of well preserved Late Antique buildings, and the nearby key points of the Romano-Byzantine fortification, the author presumes that the medieval fortress occupied the entire cape part of Odessos and enclosed an area of 10 ha. With the construction of a new defensive line from north and north-west only, the fortified area of Varna comprised no more than one third of the total fortified area of Odessos. From this point of view this can be considered as a consequence of the reduction of the size of the ancient cities, a practice adopted in Byzantium in the 5th – 6th c., but also applied in the later centuries. It has to be noted that Varna's transformation from an ancient to a medieval fortress happened relatively late. If we assume that the fortress wall was constructed in the first two decades of the 11th c., as stated by V. Pletniov, this transformation should have resulted from an imperial initiative for restoration of the city and integration of its citizens after the decline of the First Bulgarian Kingdom.

Integrating his own conclusions among the data about the defensive system of Varna collected so far, the author points out that the fortress under consideration is a "hybrid" between the Early and Middle Byzantine defensive system of the city and represents only its outer belt. The inner fortress, as mainly established by Al. Kuzev, was the fortress "Kale ichi" (literally from Turkish – *Inner fortress),* which existed until 1830. After commenting upon well-known Byzantine literary sources, the author concludes that the fortress (or a part of it) was used as a citadel at least since the late 12th c. and not after the mid – 13th c. It is possible that some early construction phases were contemporary to the construction of the outer defensive ring, or were immediately subsequent.

In this regard, the author reminds about the rejected hypothesis of the Shkorpil brothers, that the Roman Baths or parts of them, located at the highest point of Odessos, could have been used as an "acropolis" and as an "inner fortification" since the Late Antiquity and the Early Middle Ages.

Key words: Odessos – Varna, Late Antique and Medieval Fortification

Въведение

Въпросът за укрепителната система на средновековна Варна е разработван паралелно или отделно от този за фортификацията на античния Одесос повече от 100 години. Благодарение усилията на братя Шкорпил, Ал. Кузев, В. Плетньов и други учени, са реализирани постижения, които са надеждна основа за неговото по-нататъшно изследване.

И днес то има две направления на развитие: емпирично и теоретико-оценъчно. Напредъкът по първото е недостатъчно интензивен, главно по обективни причини. Пряка информация за средновековни укрепителни строежи постъпва рядко, тъй като останките от града са засегнати или покрити от строежи от епохата на османското владичество, ново и най-ново време. Разбира се, това важи и за фортификацията на Одесос. Нейните големи мащаби, солиден характер, а и устойчивите форми на живота в града в римско и ранновизантийско време, са обаче същинското обяснение на многократно по-трудното й заличаване. Същевременно те са и основна предпоставка за по-лесното им издирване, въпреки повредите, нанесени от нашественици, жители или от времето изобщо. Поради това, динамиката на нарастване на информацията за античния град, включително и за неговата защитна система е значително по-голяма, в сравнение с тези от Средните векове.

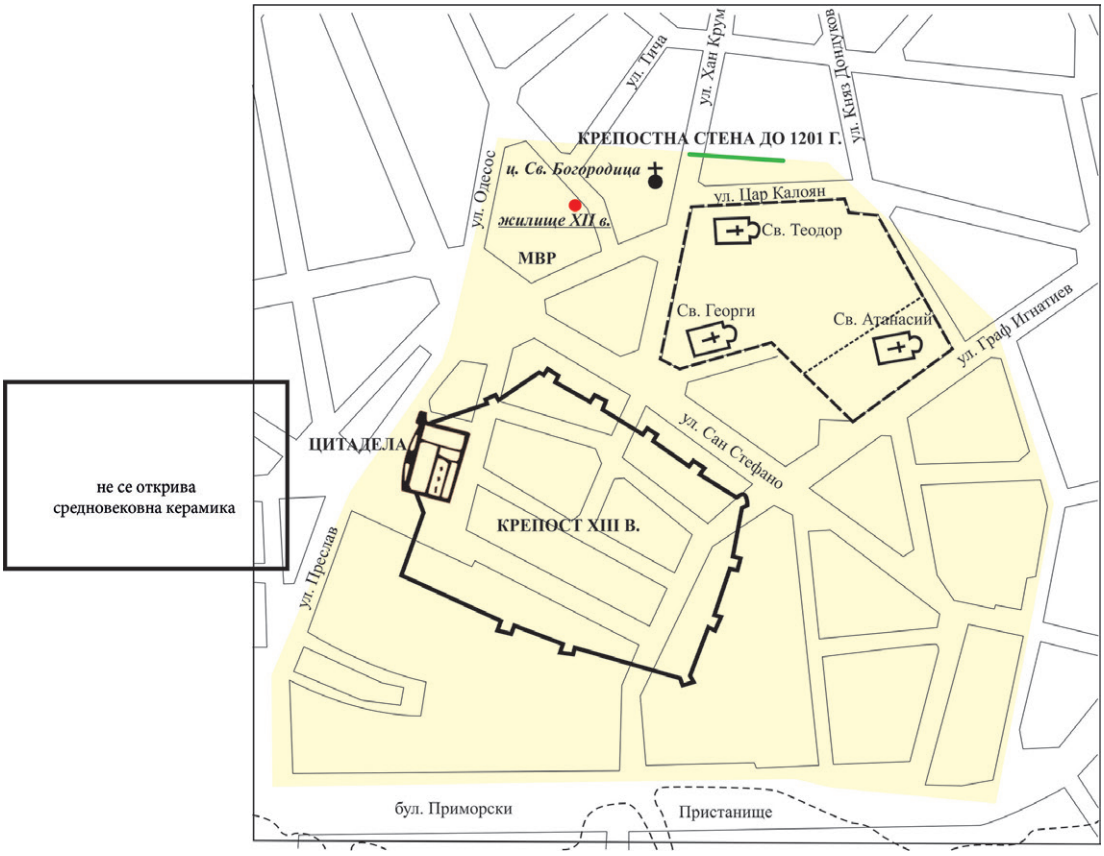
Съвременните познания за античния Одесос са с определящо значение и са фактор в изясняване облика на средновековна Варна, тъй като предлагат преки или косвени указания за възможни решения. Това важи не само за отбранителната система, но и за цялостния облик на града и предполага, по един или друг начин, не само топографска, но и структурна зависимост между техните отбранителни строежи, а през междинния период на ранното средновековие и проявления на специфична историко-културна приемственост. Всъщност, въпросът за връзките между късноантичната и средновековната фортификация е в сърцевината на голямата тема за континюитета на живота в града. Затова е наложително при изследване на средновековните укрепителни строежи да се взема предвид задължително и тези от римския и ранновизантийски периоди.

Задачата, която си поставяме тук е да се опитаме да дадем актуална и по възможност обективна преценка за защитната система, а от там и на структурата, на средновековна Варна, вземайки предвид и наличните данни за античното градоустройство и фортификация. По тази причина нашето главно внимание е насочено към най-новите открития в тази област.

Концепцията на Плетньов

Без съмнение, от първостепенна важност тук са наблюденията, както и заключенията, на покойния Валентин Плетньов (1962 – 2018). През последните десетина години той именно допълни, разви и конкретизира представите на своите предшественици и съвременници по темата, като представи относително устойчиво схващане за развитието на града през двете съседни, но толкова различни по характер епохи.

В основата му, освен усвоените от нея данни и заключения на братя Шкорпил, Ал. Кузев и на други изследователи на Варна, са неговите собствени наблюдения за проучен съвместно с Ал. Минчев, неизвестен и засега единствен участък от средновековна крепостна стена. Тя беше открита през пролетта на 2005 г. при строителни работи в парцел 59/8 микрорайон на

Обр 1. План на заселената територия на Варна през средновековието, по Ал. Кузев с добавки на В. Плетньов, М. Манолова-Войкова и др.

Fig. 1. Plan of Varna's inhabited territory during the Middle Ages, after A. Kuzev with additions from V. Pletniov, M. Manolova-Voikova, et. al.

ул. „Хан Крум" № 22 (обр. 1 и 2а и б) (Минчев, Плетньов 2006, 239 – 240). Архитектурното и геодезично заснемане на паметника е дело на Ив. Саров.[1] Акцент в първоначалното съобщение за него са разкритите непосредствено от север на крепостната стена останки от две антични улици – кардо и декуманус (обр. 3а и б). Те са установени най-вече по своите зидани и други канали и водопроводи и частично по следи от настилки в три нива, датирани между II и VI в. Последното е от дялани плочи и се датира, според намерена там монета на Констанций II (337 – 361), още във втора половина на IV в. (Минчев 2006, 63). Регистрирана е и частично запазена жилищна сграда с двор и канализация от II – III век.

Крепостната стена е разкрита изцяло най-вече със своята северна (външна) страница в южния край на парцела[2], като нейната дебелина е фиксирана само от изток (обр. 2а и б). Пър-

[1] След приключване на разкопките, във връзка с частичен демонтаж на стената, са направени допълнителни наблюдения от сътрудника на археологическия екип Катерина Симеонова. Много от нашите заключения са основани на нейна непубликувана фото-документация. Благодарност за съдействие дължим още на Иван Рашев Саров, който ни предостави разяснения по всичките свои чертежи, а и други непубликувани фотографии.

[2] За съжаление разкритият участък не е нанесен в рамките на парцел 59. В общи планове на Одесос-Варна той е очертаван по цялата негова дължина (вж. обр. 2а и 3б), като трасето на стената е нанесено не съвсем прецизно спрямо неговата южна граница (вж. обр. 1). В средната си част то остава непосредствено от север на жилищната сграда на ул. „Хан Крум" № 20. Това съотношение е особено важно, тъй като позволява нейното коректно трасиране в източна и западна посока на основата на точни кадастрални заснемания на съвременна Варна (вж. обр. 12 и 14).

Обр. 2. а. План-скица на парцела на ул. „Хан Крум" № 22, автор: Ив. Саров; б. Средновековната крепостна стена, изглед от северозапад, 2005 г.

Fig. 2.a. A sketch plan of the plot at 22 Khan Krum str. Author: Iv. Sarov; b. The medieval fortress wall, view from the northwest, 2005

воначално посочената ѝ дебелина е 2,0 м и дължината – 30 м (обр. 3). Тя преминава малко косо спрямо античното кардо и южно от разкритата част от декуманус. Градежът на стената е описан като зидария от „малки квадри със сполии от антични и късноантични сгради". Датирана е в XI – XII в.

Повече информация за стената има в статия на В. Плетньов от 2007 г. (Плетньов 2007, 232 – 241). Там, а и в по-късни публикации, включително и излезли непосредствено преди неговата преждевременна смърт, авторът представя този важен паметник с кратки информации (Плетньов 2008а, 357 – 358; 2008б, 37 и сл.; 2015, 193 – 218; 2016, 71 – 78). В тях той е ситуиран на 200 м, северно от несъществуващата от 1908 г. цитадела „Барут хане" в чертите на премахнатата още през 1830 г. средновековна крепост „Кале ичи" (обр. 1). Разкритата отсечка от стената е с уточнена дължина от 25 м и дебелина 1,80 м, а градежът – „от дялани камъни, квадри от античната стена [вж. по-долу – П. Г.] и голям брой преупотребени архитектурни детайли от обществени сгради и църкви, споени с бял хоросан". Стената е „силно обрушена" и „запазена предимно в субструкция", а „от суперструкцията са останали само отделни редове камъни и част от цокъла".

Заключенията на Плетньов могат да се сведат до следното.

1. Разкритият участък е от северна линия на самостоятелна крепост, която „вероятно е ограждала най-високата част от античния град над пристанището, около Римските терми", включвайки в своите очертания регистрираните още от Ал. Кузев останки от средновековния град (обр. 1).

2. Нейното изграждане може да се датира към средата или по-скоро във „втората половина на XI в.", когато е трябвало да осигури защита на жителите на възникнало през X век и укрепнало в началните десетилетия на XI в. селище.

3. Тя е първа крепост на Варна и не използва изоставената „още през VII в." укрепителна система на Одесос, въпреки че неговата „вероятно мощна(та) крепостна стена, частично разрушена, е просъществувала още няколко века, но в никакъв случай не е била използвана по предназначение".

4. Разрушена е до основи при превземането на града през 1201 г. от цар Калоян (1197 – 1207) (Плетньов 2008б, 37 и сл.). На нейно място през втората половина на XIII в. е издигната крепост, която е известна като „Кале ичи".

През 2015 г. В. Плетньов промени своето мнение, но само относно датата на изграждане на първата варненска крепост. Той прие, че „средновековното селище в южната част на ан-

тичния Одесос“ е създадено „през първата половина на X в.“ и се разраснало по времето на Василий II (976 – 1025). Потребността от защита на неговите жители се появила още „през първите десетилетия на XI в.“, когато и необходимостта от крепост в отдавна изоставения античен град е станала неотложна и по военно-стратегически съображения. По това време той станал „единствен укрепен пункт и пристанище на Империята ... северно от Хемус“ (Плетньов 2015, 212 – 214). Авторът схваща и тук стената за част от „ново-изградена крепост“, докато „Кале ичи“ (буквално от турски – Вътрешна крепост) за резултат от „втори етап“ на изграждане на средновековната отбранителна система, който е бил реализиран още „през втората половина на XIII в., но преди 1278 г.“. Така той прецизира мнението на Ал. Кузев за нейното построяване през XIII в. По отношение датата на елиминиране на първата средновековна крепост счита още по-категорично, че то е било извършено през 1201 г.

Във връзка с датата на средновековната селище в чертите на Одесос В. Плетньов се опира донякъде на мнението на Д. Ил. Димитров, че откритата в източната част на палестрата в Термите битова керамика е „от края на IX и към X в.“ (Димитров 1982, 69 – 70). Въз основа на заключенията на В. Йотов по този въпрос, той преценява, че преобладаващото количество фрагменти са от и след края на X и XI в., но някои могат да се датират по-рано (Плетньов 2016, 80 – 81). Всъщност Йотов счита, че откритият там керамичен и нумизматичен материал показва, че „животът върху термите става по-интензивен през последната четвърт на X в.“ (Йотов 2001, 312 – 340; 2007, 453 – 460). Въпреки това, Плетньов допуска животът в южната част на античния град да е бил възстановен още „през първата половина на X в.“ (Плетньов 2016, 86). За неговите крепостни стени той признава отново, че „все още са били частично запазени“, но и допуска, че първоначалното средновековно селище е потърсило защита именно зад тях. Едва по-късно („в един момент“) то „е укрепено“ с нова стена. В своята последна публикация допълни, че първата крепост е била „засегната от печенежките походи през 1034 – 1036 г., както и при стълкновенията през 1053 – 1053 и 1056 г.“, приемайки някои от находките в нея да се дължат на временно настаняване на печенеги, а не на варяжки търговци и заселници, каквото заключение прави Йотов (Плетньов 2016, 84, срв. 2008б, 37).

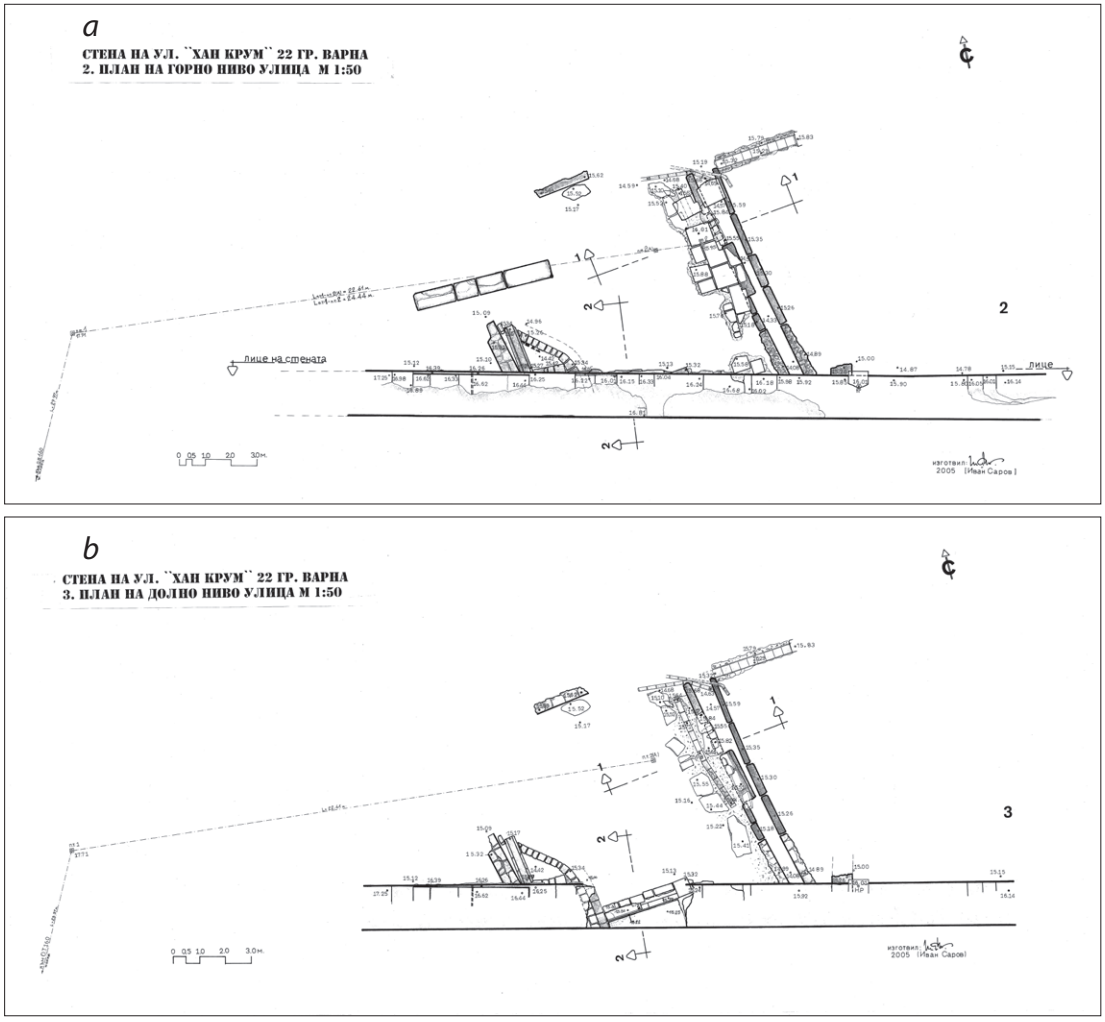
Допълнителна информация за стената от ул. „Хан Крум“

Веднага трябва да признаем, че наличната документация за нея не е достатъчна за окончателни изводи. Липсват данни за нейната южна страница, както и за посочени и непосочени преправки, входове или други елементи. Няма информация и за съотношението ѝ със структури, които остават непосредствено под нея. Непълни са и наблюденията за особеностите на градежа. Няма дори и опит за документиране на насипите и пластовете, в които тя е открита. Въпреки това, наличната фотодокументация, от която е публикувана само една снимка, както и разчитането на пълното геодезично заснемане на Ив. Саров предлагат известни възможности за допълнения и корекции на някои от досегашните наблюдения и изводи.

На основата на събраната допълнителна можем да направим следните заключения.

1. Стената е трасирана по билото на „възвишение“ на около 60 м от разположените от южната му страна Големи римски терми. Котите на терена, на който лежат основите са от изток – 15,15, от запад – 15,12, а в средата – 15,13 м[3]. Следователно стената тук е

[3] Днешната повърхност на терена е с надморска височина между 17 и 18 м и посочените стойности са отчетени, съгласно плана с опорни точки, от улична шахта с кота 16,69 и 17,71 м в западния край на парцел 59 (обр. 2а и 3а).

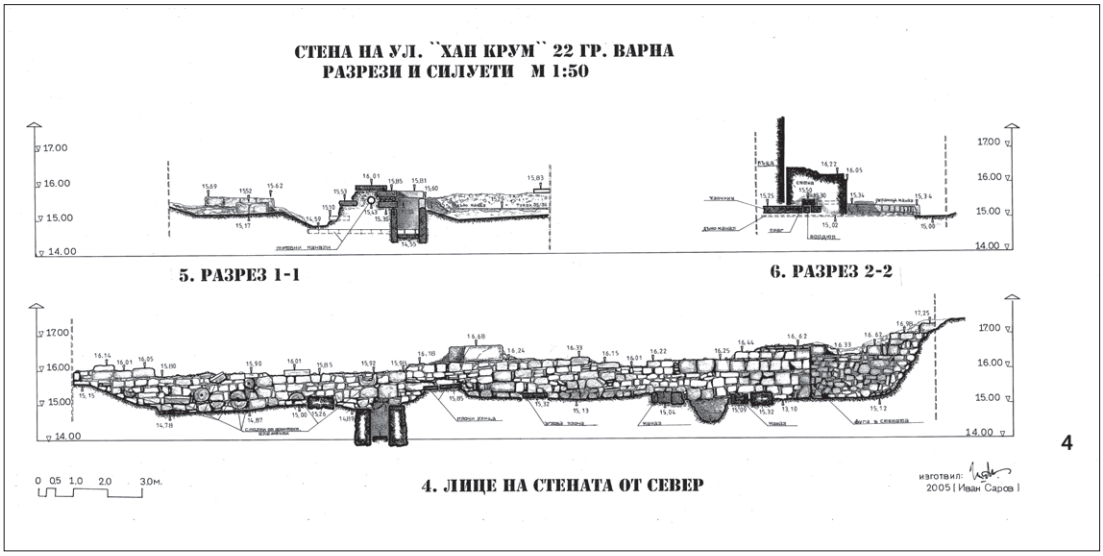

Обр. 3. План на крепостната стена: а. спрямо структури от „горно ниво" на античната улица; б. със структури от „долно ниво" (под демонтиран сектор от стената). Геодезично заснемане: Иван Саров

Fig. 3. Plan of the fortress wall: a. In relation to structures from the "upper level" of the ancient street; b. With structures from the "lower level" (under a dismantled section of the wall). Geodetic survey: Ivan Sarov

положена върху терен с хоризонтална повърхност, която остава на повече от 2,5 м под днешното ѝ равнище. Това означава, че лежащите върху терасата руини от античния град са били заравнени, като стената е била трасирана над останки от негов декуманус (обр. 3б и 5а-в), който според Минчев остава от северната ѝ страна. На фотографиите те са посочени като „ранни нива", а на плана на Саров, заснет след частичен демонтаж на стената, те са означени като „долно ниво (на антична – П. Г.) улица" (обр. 3б). От това става ясно, че под стената на протежение от близо 4 м са разкрити: 1. „Бордюр" от каменни блокчета (кота 15,30 м) с посока И – З, но малко косо спрямо оста на стената; 2. Монолитен праг от врата (кота 15,50 м); 3. Гладка хоросанова замазка с „рамка" по северната си периферия (кота 15,25 м), която има същото направление. Напречно през нея минава канал, който съвпада по трасе с този пред крепостната стена (дъно – 15,00 м). Всички те изглежда да са от оформление на южния тротоар на декуманус[4] през различни етапи на неговото използване. Основата на крепостната стена тук по-скоро ги покрива отколкото ги разрушава, както пише Плетньов (2007, 238);

[4] За подобно оформление на тротоара към съседен от юг декуманус, вж. Кузов 2007, 20 – 21, чертеж на с. 19.

Обр. 4. Изглед и разрези на крепостната стена: а. Изглед към северното лице; б. Разрез 1 – 1 през античното кардо; в. Разрез 2 – 2 през крепостната стена и структури от античната улица под нея. Автор: Иван Саров

Fig. 4. View and cross-sections of the fortress wall: a. View towards the northern side; b. Cross-section 1 – 1 of the ancient cardo; c. Cross-section 2-2 of the fortress wall and the structures from the ancient street beneath it. Author: Ivan Sarov

2. Основата на крепостната стена преминава напречно и високо над запълнения и останал отдавна без покритие зидан отточен канал на античното кардо (обр. 6а). В него, според Ал. Минчев, са намерени фрагменти от лампи и битова керамика „от края на VI в.“. Настилката от грижливо издялани варовикови плочи (с малки изрези в един от ъглите) остава само от запад и на доста по-високо ниво (15,85 м) от запазените стени на уличния канал (14,99 м), така че изглежда да е от пътно трасе, възникнало доста след неговото изоставяне. Тя има вид на „пътека“ с ширина над 1,10 м. Непосредствено под нея остава водопровод от керамични тръби, който в северния си край е с кота 15,63 м (обр. 6в). Тръбите минават непосредствено от запад на канала и са оградени отстрани с необработени плочи, така че са от водопровод, положен след неговото изоставяне и преди полагането на настилката от дялани плочи, която обаче следва тяхното направление[5]. Плочите в нея са на равнището на втория ред от основата на крепостната стена (обр. 6б и 7а) и може да се каже, че тя ги е пресякла. Нейната зидария е от камъни, както и встрани, но над тях има ред тухли и два – от малки блокчета, споени с повече хоросан, така че се „надвесват“ над настилката. Тази зидария е лицева и е допълнително положена в основата.Това показва, че е от зазиждане с ширина около 1,40 м. В такъв случай последната по време улична настилка на античното кардо изглежда да е използвана по предназначение и след прокарване на крепостната стена, посредством оставена в нея потерна с около 0,20 м по-висок праг, която в последствие е била зазидана. Във връзка с последното трябва да е бил вграден и запазеният най-високо само тук голям каменен блок (височина около 0,40 и дължина над 1 м) (максимална кота 16,68 м). За него изглежда Плетньов допуска, че е бил взет от крепостната стена на Одесос, но не може да се изключва възможността той да е пренесен от друг античен градеж. От запад на него личи легло от друг, но не може да се каже дали е имал същата височина. Под него в основата се долавя вертикална фуга (обр. 6б и 7а).

[5] Ив. Саров ги предава на план заедно със средновековната крепостна стена и ги обозначава като „горно ниво улица“. То е с на 86 см по-високо от това на запазените стени на зидания канал.

Обр. 5. Ранни нива и структури под демонтирания градеж на крепостната стена: а. Общ изглед от североизток; б. Каменният бордюр и хоросановата замазка, изглед от запад; в. Канал С-Ю в хоросановата подложка, изглед от север

Fig. 5. Early levels and structures under the dismantled section of the fortress wall: a. General view from the north-east; b. The kerb stone and the plaster, view from the west; c. N-S channel with mortar coating, view from the north

Обр. 6. а. Източна половина от крепостната стена със зидания уличен канал на античното кардо, поглед от север; б. Настилка от каменни плочи и следи от вторично зазиждане в крепостната стена (потерна); в. Водопровод С-Ю под настилката, поглед от север

Fig. 6. a. Eastern half of the fortress wall with the street channel of the ancient cardo, view from the north; b. Stone slab pavement and traces of secondary walled-up door (poterna); c. N-S water-conduit under the pavement, view from the north

3. В градежа на основите, а и в ниско запазената суперструкция, се забелязват различия и особености, както по дължина, така и във височина. Те се дължат не само на различия в строителния материал, но и на преправки с различен обхват, които са трудни за убедително обяснение и съгласуване.

Основата в източния си край е от до три реда камъни и блокчета с приблизителен формат 0,20 х 0,30 м или 0,30 х 0,40 м (обр. 8а). В съседство от запад там са концентрирани и повечето от сполиите: стволове на мраморни колони, кемпфери и др. (обр. 2б и 8в). Спойката, макар и на места изпадала, е от бледорозов хоросан. Височината е до 0,50 м и е без подложка, макар че под първия ред на места се забелязват парчета тухли или дребни камъни. Отстрани тя е опирала в насип, но ако съдим от нейната равна страница, можем да предположим, че е била засипана допълнително, но още преди изграждането на суперструкцията. Допълнително е установено, че основата там е стъпвала върху дебел около 0,10 м слой от хоросанов трошляк, който покрива античен градеж от дребни камъни, голямо количество червен хоросан и отделни блокове по периферията с вис. около 0,40 м (обр. 8б).

Над основата на стената следва лицева зидария от 2 реда тухли (височина 0,15 – 0,20 м) с широка до 6 см фуга между тях (обр. 8а). Те са измазани с хоросан, така че не личат ясно и по тази причина вероятно са останали незабелязани от Плетньов. Замазката е с тъмносива повърхност, но хоросанът съдържа счукана тухла. В долния си край тя образува широка до 5 см кора, която разграничава фундамента от лицевата зидария и маркира нивото на терена при изграждане на наземната част от стената.

Обр. 7. а. Груба зидария на основата на крепостната стена между две вертикални фуги, поглед от север; б. Канали пред крепостната стена

Fig. 7. a. Coarse masonry of the base of the fortress wall between two vertical joints, view from the north; b. Channels in front of the fortress wall

Обр. 8а. Градежът на крепостната стена в източния край на стената; б. Античен градеж под основата на крепостната стена; в. Вграден и зазидан улук и плоча от настилка над основата на крепостната стена (вход?)

Fig. 8a. Construction of the fortress wall in the eastern section of the wall; b. Ancient construction under the foundations of the fortress wall; c. Built in and bricked up gutter and a pavement slab above the foundations of the fortress wall (entrance?)

Тази секция от градежа завършва неочаквано на около 2,5 м в западна посока, опирайки с ред от тухлената си зидария до камъни и сполии, които са без следи от странично обмазване (обр. 8б).

Над тухлената зидария са запазени още ред-два блокчета с височина около 0,20 м (кота 16,14 м) (обр. 8а). Между него и обмазания тухлен градеж се долавя слабо отстъп, който съответства на ясно изразен цокъл в западната половина от участъка. Отчупените или неравните ъгли и страници на каменното блокче над него там са били попълвани с парчета тухли. Тухли се явяват и наравно с блокчетата. Над тях следва отново ред тухли и това създава впечатление, че зидарията е смесена, без да е същински „опус микстум".

Цокълният отстъп в западната половина на разкрития участък достига ширина 0,15 м,

Обр. 9а. Зазиждане на порта I, поглед от северозапад; б. Детайл с вертикалната фуга и градежа
Fig. 9a. Walled-up gate I, view from the north-west; b. Detail of the vertical joint and the masonry

но под него не се наблюдават тухлени редове, нито обмазване с хоросан, а и хоросанова кора върху основата (обр. 2б и 9а). Тухлената зидария от два реда там лежи върху ред блокчета над отстъпа, оформяйки ъгъл на напречна страница, видима като вертикална фуга още из основи. На изток на нея основата е от 3 – 4 реда блокове и камъни с различна големина, положени в общо взето правилни редове с височина 0,25 – 0,35 м, на места и с парчета тухли (обр. 2б и 4а). От запад обаче тя е от 5 – 6 реда дребни камъни и отделни тухли, споени с по-голямо количество хоросан.

Градежът във вътрешността на зида повсеместно е от емплектон от по-дребни камъни и хоросан с розов цвят с максимална запазена вис. 16,81 м (обр. 2б и 5а).

Северната страница на стената показва различия още от основи (обр. 2б и 4а) В два сектора: в източния край и в съседство със западния, тя е с „лице“ още от първите си редове. Употребените там по-малки или по-големи блокове и различни сполии (предимно парчета от колони), са с добре подравнени челни части. Между тях остават други два сектора, изградени от по-дребни камъни и без видими сполии, споявани също с хоросан, но с неравна страница. Към тях може да прибавим и описаното по-горе зазиждане, за което приехме, че е от потерна.

Различията в оформянето на основата създават впечатление, че тя е преизграждана.

Това най-категорично личи в нейния западен край (обр. 9). В. Плетньов го определя като „допълнително зазиждане с дребни камъни, вероятно на порта или потерна“ (Плетньов 2007, 238, обр. 8). При разкопките обаче не е била реализирана възможността да се установи нейната ширина (обр. 2а). В разкритата си част то е не по-малко от 3,5 м, така че изглежда да е зазидан, но планиран още от основи, вход, когото означаваме тук като „порта I“. Нейната източна страница личи и при цокълния ред блокчета с лежащата над тях тухлена зидария (кота 16,62 м). Наравно с тях, но в зазидания проход е запазено също блокче от цокъл и вертикално вградена тухла. Те лежат върху непълен ред тухли, положен изглежда да нивелира допълнително вложената зидария спрямо цокъла на стената. Над него тя е изцяло от подмазани с хоросан откъм лицата каменни блокчета, поне до измерената максимална кота от 17,25 м (обр. 4а и 9а). Това показва, че страниците на портата е бил изявена и във височина, а нейното зазиждане е извършено допълнително, но изглежда не много след нейното изграждане и функциониране.

Друго за портата не може да се каже, но прави впечатление, че нейния проход остава на около десетина метра от тротоара на съвременната улица (обр. 1 и 12). Това е достатъчно да

са изтъкне, че е била отворена към разположените на разстояние от по една градска инсула (Кузов 2007, 37, план с. 19) първостепенни по важност точки от плана на късноантичния Одесос (обр. 12). В южна посока това е отвореният към съседния декуманус вход в западния вестибюл на Термите, а в северна – катедралната базилика на града, чиято западна фасада е разкрита под платното на ул. „Хан Крум".

На около 2,5 м от изток личат следи от второ зазиждане на основата на стената. Неговият градеж е груб и с неравна страница[6], отразено и в заснетия от Саров графичен изглед (обр. 4а и 7а). Проследява се на дължина около 5 м, като остава между две вертикални фуги, които, макар и не толкова ясно изразени, го отличават от секторите в съседство. Източната, както отбелязахме, личи под леглото на изваден голям (?) блок, а западната се долавя непосредствено след излизащ под стената канал от блокчета (обр. 7б). Първият ред е от по- дребни камъни и лежи малко по-високо от терена встрани (кота 15, 13 м). В източния си край той застъпва плочи от настилка, едната от които е отбелязана на изгледа на Саров като „ъглова" и с кота 15,32 м (обр. 4а). Същата е измерена и за стената на канала от блокчета, който извива пред крепостната стена, за да се включи в друг, с оформено в монолит дъно (стени – 15,27 м и дъно – 15,09 и 15,17 м)[7], сиреч почти на нивото на терена, върху който е положена крепостната стена). Непосредствено от запад на него е установен градеж от дребни камъни и глина, който изглежда да е от зид на кал (или настилка?) и има същото ниво, както и „ъгловата" плоча (обр. 3а и 7б).

При това положение може да се допусне, че зидарията между фугите е от зазиждане на близо 5 м широк отвор. Можем ли да го приемем за вход, когото да означим като „порта II "? Плочите до и под първия ред в нейния източен край изглеждат наистина като от настилка, а излизащият от там канал за отточен в неин проход. Проведеното във връзка с укрепването на основите на съседната от юг къща на ул. „Хан Крум" № 20 частично разрушаване на градежа и документираните там „ранни нива" (обр. 3б) показват, че каналът, а и плочите от настилка, са отпреди изграждането на крепостната стена, но са били видими и може би все още използваеми. Това навежда на предположение, че хипотетичната порта II е могла да функционира, както впрочем и „потерната" срещу настилката над античното кардо, съобразявайки се с остатъци от старата градска инфраструктура.

Непосредствената близост на два широки отвора изключва вероятността за тяхното съвместно съществуване. Днес е много трудно да се каже каква е причината първият от тях да бъде зазидан, а вторият да е отворен също от основи, и то в съседство, а след това отново затворен. Сравнението на тяхната зидария показва, че са били елиминирани в различно време. Тази в порта I е по-грижлива и ограничена от личащ и във височина ъгъл на страница. В сравнение с нея фугите от двете страни на второто зазиждане не са така ясно изразени. За неговата по-късна дата разполагаме с още по-важен довод.

В. Плетньов не отбелязва второто зазиждане, но пише, че при частичен демонтаж на стената в хоросановия разтвор са били открити „керамични фрагменти от гърнета с фини врязани линии и части от трапезни съдове с характерната за XI – XII в. петниста и рисувана подглазурна украса" (Плетньов 2007, 238; 2016, 79). Информацията, която авторът дава оставя впечатление, че става въпрос за вградена изначално в стената битова керамика. Това обаче е неприемливо, предвид на датирането на нейния строеж към началните десетилетия на XI

[6] Неравната страница на основата може да се обясни с това, че е била вложена в изкоп с много по-ронлив бряг, отколкото тази пред същинския отвор на порта I.

[7] Подобен по характер канал личи и сега пред западната основа на базиликата на ул. „Хан Крум", но не може да се каже със сигурност дали е от антично кардо.

в. Археологическата ситуация може да бъде обяснена достатъчно убедително, ако допуснем, че фрагментите от съдове са попаднали в хоросановата спойка при преизграждане на стената още на височина до към 1,5 м. В такъв случай, тяхната дата е наистина *terminus post quem*, но за зазиждането на втория отвор в нейните основи. По-нататъшното уточняване на датировката на посочената битова керамика може да ни насочи към по-точни времеви граници, когато то е било осъществено.

Въпросите дали вторият зазидан допълнително отвор е имал характер на вход и кога евентуално е извършено неговото несъмнено допълнително отваряне в крепостната стена са много трудни за убедителни отговори. В южна посока той се отваря като че ли срещу централната част от северната фасада на Римските терми, но там, както е известно, е нямало вход (Вачева 1986, 3 – 4, обр. 1). Така че и от тази гледна точка, възприемането му като „порта“ остава съмнително. Остава тогава да приемем алтернативното решение – отворът и допълнително вложената в него зидария да са от преправка на крепостната стена „из основи“.

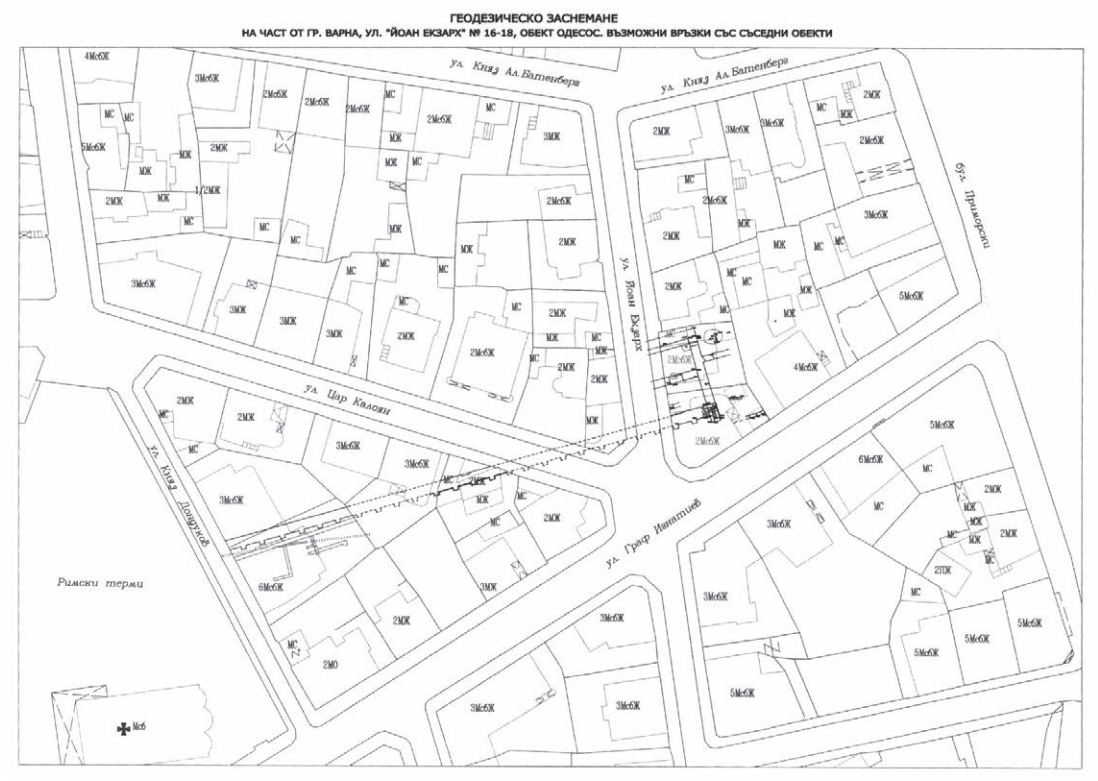
В източната половина от разкрития участък се забелязват данни за още един вход. Те са запазени в надземната част от градежа на стената. Първата от тях представлява вграден във втория негов ред монолитен улук (обр. 8в), подобен на тези, които и днес се виждат сред руините на Термите. Вграден е в крепостната стена напречно и с улея нагоре и запълнен с тухлена зидария. Така той изглежда като обичайна сполия. Но на около 1,20 м от него и на равнището на горния му край върху зида е открита in situ каменна плоча с деб. 0,16 м, чийто северен край излиза пред неговата линия (обр. 3а и 4а). Тя изглежда да е от настилка, положена върху основата на стената. Нейната кота е 16,01м, а на зазидания напречно в съседство каменен улук е 15,92 м и разликата (0,09 м) отговаря на дебелината на лежаща над него евентуална настилка. Така че присъствието на двата детайла е обяснимо и от функционална гледна точка и насочват към предположение за тяхното използване в допълнително отворен вход, който е имал праг с около 0,30 м над първоначалното равнище на терена и би могъл да е резултат от късно преустройство на крепостната стена. Данни за страници на вход тук обаче липсват и преките данни за неговото съществуване са определено недостатъчни.[8]

Независимо от посочените различия, основите на стената носят ред от малки и общо взето еднакви по формат блокчета от нейната надземна част по почти цялата дължина на разкрития участък. В западния си край тя изглежда хомогенна, въпреки зазиждането. В източния обаче, под цокълния отстъп има лицева зидария (обмазани с хоросан два реда тухли). Това поставя въпроса за наличие на суперструкция, която можем условно да определим като „първична“, докато тази над цокъла като „вторична“.

В такъв случай разкритият участък е не само със следи от зазиждания на отвори в основата, но и от преизграждане на крепостната стена „от“ или „непосредствено над основи“.

Така или иначе, въпросът за относителната хронология на входовете или преправките, в разкрития участък остава труден за сигурно разрешаване, без да знаем как изглеждат те откъм неразкритата вътрешна страна на крепостния зид.

[8] През 2018 г. в североизточния ъгъл на съседния от юг парцел на ул. „Цар Калоян“ № 7 и почти срещуположно на въпросния трети входов отвор в средновековната стена (вж. обр. 14), под пласт от османския период, е установен „дебел около 0,30 м масивен трамбован пласт строителни отпадъци ... които са изпълнявали функциите на настилка ..., перфорирана от османска сметна яма“. Под тази настилка (кота 16,15 м) лежат останки от зид и настилка от преупотребени материали, а те от своя страна над частично установена „настилка на кардо от уличната мрежа на античния Одесос“, с кота 14,62 м (Кузов, Христов 2019, 247-248, обр. 1 – 3). Важно е да отбележим още, че недопроученото през 2018 г. кардо изглежда да е регистрираното през 2005 г. от север на средновековната стена, докато настилката от трамбовани и нивелирани строителни останки е от улица с ниво, което е само на 0,14 м по-високо от евентуалния праг за по-късен вход в крепостната стена (разликата е обяснима, като се има предвид релефа на терена и отстоянието от няколко метра между тях).

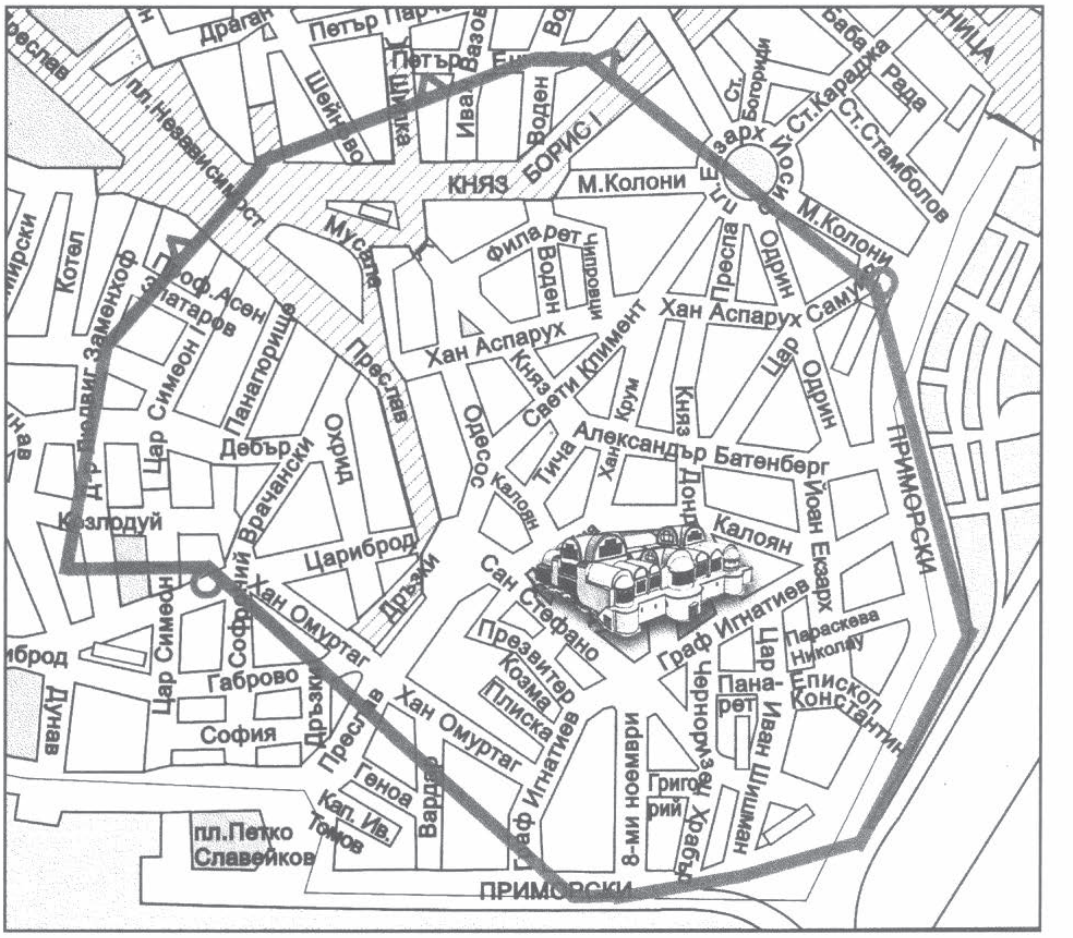
Обр. 10. Геодезично заснемане на антична сграда (Хореум?), източно от аподитерия на Римските терми (по Манолова-Войкова, Лазаренко и др.)

Fig. 10. Geodetic survey of the ancient building (horreum?), east of the apodyterium of the Roman baths (after Manolova-Voikova, Lazarenko, et al.)

Разгледани съвкупно, данните за тях са доказателство, че разкритият участък от него се е намирал в първостепенен от комуникационна гледна точка сектор. От там, в течение на дълъг период от време, е минавала една от основните съобщителни връзки на Варна в северна посока, през изоставената по това време част на Одесос. Това е обусловено преди всичко от особеностите на терена, но още повече от необходимостта да се свържат близки строежи в късноантичния град. В южна посока от входовете в стената несъмнено е започвала средновековна улица, която макар и да е променяла своето трасе, изглежда да е заменяла регистрираните тук антични и късноантични улици (cardines), водещи на север от Термите, включително и към градската епископска базилика (обр. 12 и 14). Тя е имала каменна настилка, която е просъществувала и през ранното средновековие, още преди прокарването на крепостната стена, а и след това.

Вземайки предвид горните наблюдения, можем да направим следните изводи.

1. Макар и неголям, разкритият участък е на ключово място, тъй като тук е функционирал поне един широк вход, а в съседство с него и потерна, които са водели директно към намиращата се на няколко десетки метра северозападна част от Римските терми, а може би и към друга сграда на изток от тях (вж. за това по-долу). Продължението на крепостната стена в източна и особено в западна посока изглежда съобразено преди всичко с тях, както ще се убедим по-долу (обр. 14). Нейното съотношение с останки от античната улична мрежа показва не само топографска, но и структурна, а донякъде и функционална, приемственост с късноантичното градоустройство и инфраструктура (срв. с противоположните заключения у Аладжов 2010, 29 и Рабовянов 2015, 427);

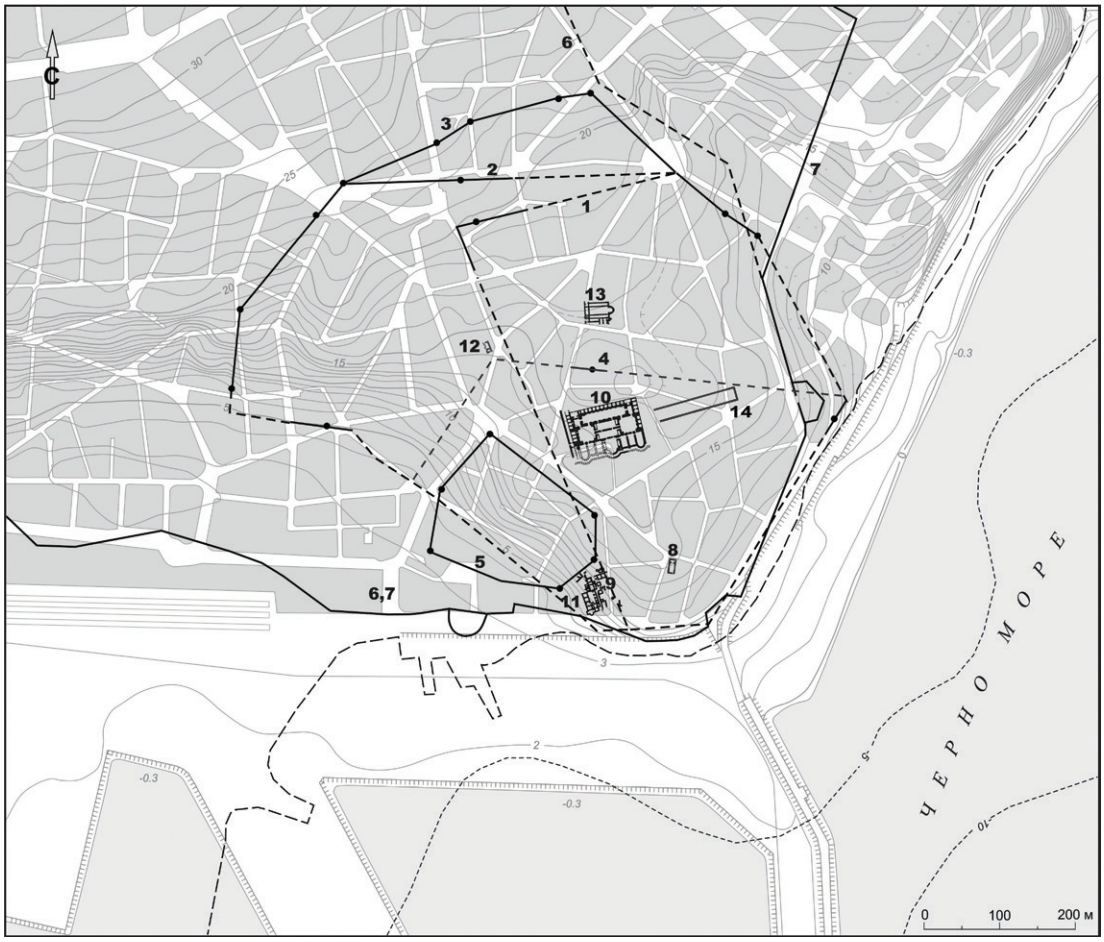
Обр. 11. Схематичен план на укрепителните линии, според уличната мрежа на съвременна Варна, по М. Лазаров и други

Fig. 11. Schematic plan of the defence lines, according to the street network of modern day Varna, after M. Lazarov et al.

2. Независимо от своята важност и стратегическа позиция, разкритият участък от средновековната стена е без допълнителни елементи за защита (кули, ров) пред своя фронт. Това, както и нейната дебелина от 1,80 м показва, че тя има характер на преграден зид, а не на част от солидна и напълно самостойна защитна структура, годна да издържи на атака от противник с обсадна техника. Тя е плитко фундирана и с недостатъчно солиден градеж, който лежи върху руини от античния град. Всичко това подсказва, че е била строена набързо, а нейната височината едва ли е превишавала 3 – 4 м. Отсъствието на ров изключва възможността да е част от превзетата от цар Калоян през 1201 г. крепост на Варна, но не и изтъкнатата от Плетньов възможност да е била срината до основи именно тогава;[9]

3. Стената е ограничавала и защитавала от север заселената през X в. част от градската територия на Одесос. В проучената си част тя държи права линия, като следва точно очертаната от Ал. Кузев още преди нейното откриване граница на площта, върху която се откриват

[9] Все пак, в свидетелството на Никита Хониат (ГИБИ 1983, 66) се говори за „разрушаване“ „на стените“, а не непременно на „градските стени“, както се приема (Плетньов 2008, 237). Но Хониат пише за превземане на Варна от българите и през 1190 г., както и за нейно „преизграждане“ (ἀνέκτισε) от Исаак II Ангел (1185 – 1195) през 1193 г. (ГИБИ 1983, 43). В основите на стената от ул. „Хан Крум“ са налице данни за подобни преустройства, но не можем да сме сигурни, че византийският автор е имал предвид външния отбранителен пръстен на Варна (още за това по-долу).

Обр. 12. Схематичен план на укрепителните линии и по-важни антични сгради на Одесос-Варна, по Хр. Прешленов, 2018, с добавки на автора при №№ 4 и 14. Легенда: 1. Крепостна стена IV – I в.; 2. Крепостна стена I – III – IV в.; 3. Крепостна стена IV – VI в.; 4. Външна крепостна (преградна) стена, XI – XIII в.; 5. Вътрешна крепостна стена със цитадела (Кале ичи), XI – XII в. – 1830 и 1909 г.; 6. Крепостна стена до 1828 г.; 7. Крепостна стена след 1834 г.; 8. Храм на Аполон; 9. Светилище на Херос Карабазмос; 10. Големи римски терми; 11. Късноримска баня (Малки терми); 12. Храм на Великия бог Дерзалас; 13. Старохристиянска епископска базилика; 14. Новооткрита късноримска сграда (Хореум?) – външни очертания

Fig. 12. Schematic plan of the defence lines and the main ancient buildings of Odessus-Varna, after H. Preshlenov, 2018, with additions from the author at Nos. 4 and 14. Legend: 1. Fortress wall 4th – 1st c. BC; 2. Fortress wall 1st c. BC – 3rd – 4th c. AD; 3. Fortress wall 4th – 6th c.; 4. Outer (defensive) fotress wall, 11th – 13th c.; 5. Inner fotress wall with citadel (Kale içi), 11th – 12th c. – 1830 and 1909; 6. Fortress wall up to 1828; 7. Fortress wall after 1834; 8. Temple of Apollo; 9. Shrine of Hero Karabasmos; 10. The Large Roman Baths; 11. Late Roman Baths (Small Baths); 12. Temple of the Great God Darzalas; 13. Early Christian Bishop's Basilica; 14. Recently found Late Roman Building (horreum?) – outlines

материали от живот и строителство през средновековието (обр. 1). Но това е недостатъчно да се приеме, че е непременно част от околовръстен защитен пръстен, който е следвал периферията на средновековния град отвсякъде.

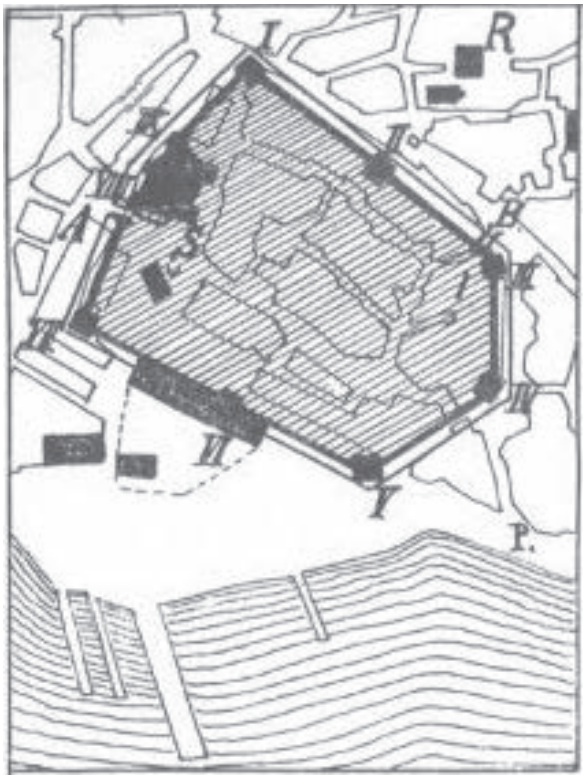
Самостоятелна средновековна крепост или преградна стена в късноантичната фортификация?

Въпросът е с голяма важност и може да бъде разрешен окончателно едва след пълно проследяване на средновековната стена. Това обаче е възможно вероятно след десетилетия и

по тази причина, след като вече е поставен от Плетньов на дневен ред, следва да бъде разгледан алтернативно, макар и отново прогностично, отчитайки наличните нови факти.

По устни сведения на Ал. Минчев крепостната стена е била регистрирана от археолози на РИМ – Варна при строителни работи от север на църквата „Панагия“ и в северния край на сградата на полицията. Това показва, че тя следва правата си линия на още около 120 м, придържайки се към точки от западния спусък на възвишението на чието било е разкрита.

На изток, според досегашните виждания, крепостната стена би трябвало да завива в югоизточна посока по оста на южната част от ул. „Княз Дондуков“ (обр. 1) или източно от нея. През последните години обаче източно от Римските терми бяха проучени три сектора от голяма късноантична сграда (Лазаренко, Плетньов 2016, 325 – 327; Манолова-Войкова, Лазаренко 2018, 225 – 227). Нейните проучватели я датират в IV – V в. и я приемат за съществувала до към края на VI в., заедно с последния период на сградата на Термите (обр. 10). Останките от нейните сравнително високо запазени стени достигат почти до днешното равнище на терена. Сградата има внушителни размери: дължина над 90 и ширина 16,50 м и се приема хипотетично за „Хореум“ на Одесос. Тя се развива на изток от аподитерия на Термите, като завършва от север на пресечката на улиците „Граф Игнатиев“ и „Йоан Екзарх“. Така нейният корпус лежи напречно на допусканото източно трасе на средновековната крепостна стена и това на практика изключва почти напълно[10] неговото съществуване тук (срв. обр. 1, 10 и 14). Още повече, че нейните надлъжни стени са не само много високо запазени (до 2,5 – 4,0 м), но са и с дебелина до 2,20 м.

Обр. 13. План на „Кале ичи“ у братя Шкорпил с обозначение „P“ на мястото на кула от античната крепостна стена

Fig. 13. Plan of "Kale içi" after the Škorpil brothers with "P" marking the location of a tower from the ancient fortress wall

Това налага да поставим под съмнение хипотезата, че крепостната стена е завивала на юг още при площада на пресечката на улиците „Цар Калоян“, „Граф Игнатиев“ и „Йоан Екзарх“, ограждайки и от изток установената от Ал. Кузев площ на средновековния град (обр. 1). Поправдоподобно е да се приеме, че тя е следвала правата си линия на протежение на близо 200 м, източно от ул. „Хан Крум“, оставайки в непосредствена близост отвъд североизточния ъгъл на т. нар. Хореум (обр. 12 и 14)[11]. Това подсказва, че средновековния строеж се е съобразил с огромния корпус на запазената още по-добре тогава късноантична сграда. Нейният

[10] Западният край на сградата не е разкриван, но той, ако не е при стените на Термите, трябва да е под улица „Княз Дондуков“. Прокарването на средновековната стена над него или между двата внушителни строежа обаче е малко вероятно.

[11] Нейното трасе следва да остава в съседния парцел на ул. „Йоан Екзарх“ № 20.

градеж е в смесена зидария „опус микстум“ и включва пояси от малки по размери каменни блокчета и тънки римски тухли. От такива материали е изградена и крепостната стена, така че е оправдано да се допусне, че те произхождат от близко разположени нейни части.

Съобразявайки се с релефа на терена, можем да допуснем, че крепостната стена е била трасирана в източна посока по слабо наклонения склон до точка[12], където ще да е тангирала в близост до очертаната засега хипотетично чупка под тъп ъгъл в късноримската крепостна стена (обр. 12 и 14).

По същите съображения следва да очакваме, че крепостната стена е продължавала и на запад от ул. „Хан Крум“. След сградата на полицията обаче, най-вероятно около началото на ул. „Цар Калоян“, тя би трябвало да променя своята права линия. Причина за това е не толкова падината в терена в западно направление, колкото логичната потребност[13] да се насочи и тук към най-близка отсечка от крепостна стена на античния град. Така стигаме до предположение, че средновековната стена е завивала в югозападна посока приблизително по ул. „Одесос“. За съжаление проучванията на античната фортификация в тази част на града крият все още доста неизвестности. Поради това и реконструкциите на нейното трасе са различни и хипотетични. Най-близкото място, където тя е документирана от М. Лазаров се намира под сградата на НТС (Научно Технически съюз) на ул. „Цар Симеон I“, № 25[14] и западно, по посока на прилежащата от юг ул. „Цариброд“ (обр. 12 и 14). Това дава основание на някои изследователи да трасират нейното продължение от там направо към ул. „Одесос“. Според други, късноантичната стена прави чупка на югозапад още след сградата на НТС, пресича ул. „Цариброд“ и остава от юг на ул. „Хан Омуртаг“, насочвайки се към бул. „Приморски“ (обр. 12). Напоследък археолозите от РИМ – Варна възприемат решение, при което преустроената през късната античност „ранноримска“ крепостна стена е имала още една чупка на пресечката на ул. „Хан Омуртаг“ и ул. „Дръзки“ и от там в южна посока достигала до към бул. „Приморски“ (обр. 14). При него, хипотетично допусканата чупка в южната стена на късноантичния град остава срещу подобна в западната стена на „вътрешната“ средновековна крепост „Кале ичи“. Заедно с това тя е и най-близка за северозападния участък от средновековната външна крепостна стена на Варна.

Това решение очертава пред нас реалистична възможност последната да е била трасирана така, че да се е насочвала именно към допусканата чупка на късноантичната стена при кръстовището на ул. „Хан Омуртаг“ и ул. „Дръзки“.

В такъв случай средновековният град е бил защитен от запад от две разновременни стени: новоизградена и заварена антична стена, сключващи помежду си тъп ъгъл, аналогичен или близък до този, който сключват двете половини от разположената срещуположно западна стена на средновековната „вътрешна“ крепост „Кале ичи“ (обр. 14)[15]. Разбира се, въпросът ще бъде окончателно разрешен след разкриване на съответните участъци от разновременни укрепителни линии тук, но на този етап от проучвания може да се приеме за задоволително.

[12] Най-вероятно тя остава близо или под пресечката на ул. „Граф Игнатиев“ с бул. „Приморски“, където съвременната надморска вис. е между 10 и 11 м.

[13] Строежът на напълно самостоятелна крепост в чертите на съществуваща вече по-голяма е само по себе си нелогично и неоправдано действие.

[14] През месец април 2019 г. при проучвания под научното ръководство на В. Йотов в градинката от запад на НТС се попадна на изградена през Късната античност порта на града, която е водела директно към старото пристанище, под днешната жп гара. Наблюдения на автора.

[15] Тази зависимост не изглежда да е резултат от случайност и изглежда възможно строителите на „Кале ичи“ да са стигнали до това специфично решение под влияние на близко преминаващата и видима тогава „външна“ стена от Късната античност.

Обр. 14. Реконструиран план на античния Одесос (Архив на РИМ – Варна) с добавки относно външното укрепление на средновековна Варна (по автора). Легенда: I. Големи римски терми; IA. Новооткрита късно-антична сграда (Хореум) ; II. Малки терми; III. Средновековна цитадела в чертите на Кале-ичи; IV. Късноантична крепостна стена на Одесос (светлосиньо оцветяване); V. Външна крепостна стена на Варна (тъмно-синьо оцветяване; със стрелка мястото на порта I от север; в бежов цвят предполагаеми очертания на укрепения средновековен град, по Кузев и Плетньов)

Fig. 14. Reconstructed plan of the ancient Odessus (Archive of RMH-Varna) with additions concerning the outer fortress of medieval Varna (after the author). Legend: I. Large Roman Baths; IA. Recently found Late Antique Building (horreum); II. Small Baths; III. Medieval citadel within the Kale içi; IV. Late Antique fortress wall of Odessus (light blue print); V. Outer fortress wall of Varna (dark blue print; arrow pointing to the location of Gate I from the north; the beige print showing the hypothetical outlines of the fortified medieval town, after Kuzev and Pletniov)ж

Така в чертите на средновековна Варна е оставала изцяло високата, но наклонена по посока на морския бряг, тераса с Римските терми и други солидни антични сгради като така наречения Хореум. От север и северозапад, тя е била ограничена от новопостроена крепостна стена, докато от всички останали е била защитена, посредством преустроени през Късната античност участъци от античната фортификация на Одесос. При тези нейни очертания до-

миниращото над пристанището и неговата инфраструктура „вътрешно“ укрепление „Кале ичи“ е оставало изцяло „вписано“ в югозападната част на средновековния град.

Това обяснение е засега в разрез с досегашните схващания не само на медиевисти, но и на античници (Prešlenov 2002, 43, fig. 18), които приемат, но също *a priori*, че във функционално отношение градоустройствената схема на средновековния град не търси опорни точки в тази на античния град.

Трасето на неговата южна стена в източна посока също не е установено със сигурност. По тази причина има колебания дали „Кале ичи“ остава в неговите черти изцяло или само със северната си половина (Лазаров 2007, план; Прешленов 2018, обр. 1 и 8, вж. още Лазаров, Ангелов 1984, 69; Лазаров 1985, 140). По вероятно изглежда все пак средновековната крепост да е построена изцяло в чертите на античния град, приблизително така, както е отразено в съвременния план на археолозите от РИМ – Варна, тъй като знаем, че под и в съседство с нея са открити останки от строежи и градска инфраструктура на Одесос. В подкрепа на това, че късноримската крепостна стена го е опасвала в ниската крайбрежна ивица, а не „по високата част на склона над съвременната жп гара и пристанището“ (Плетньов 2008, 39 – 40), е посочката на братя Шкорпил, за наличие на антична стена и „стара кула“ в точка „Р“ на своя план, близо до морето и в подножието на издигащия се в източна посока висок (клифов) бряг (Шкорпил 1909а, 55; 1909б, план на „Кале ичи“; обр. 13). Тя, ако съдим от това, е преминавала приблизително между Малките терми и крайбрежната ивица. Там някъде се е намирало споменатото от братя Шкорпил за ориентир Италианско консулство преди и след Освобождението (Петров 2016, 56, фиг. 10). Следователно южната стена на късноантичния Одесос е била трасирана изцяло по ниската крайбрежна тераса със съвременна надморска височина между 3 и 5 м. Там са били трасирани и двете стени на Варна, съществували последователно до 1828 и след 1834 г[16]. При разкопки през 2017 г. на ул. „Цар Иван Шишман“ № 3 – 5 са разкрити частично „монументална късноантична сграда“, „останки от поне 3 жилища от периода XI – XII в.“, както и ями с „керамопластична украса на църква“ от XIII – XIV в. (Манолова-Войкова, Тенекеджиев, Мирчева 2018, 223). Това е още едно доказателство за градски тип строителство в носовата част на града и през двете епохи.

В такъв случай можем да обобщим нашите бележки по реконструиране на плана на средновековна Варна по следния начин. Северната крепостна стена на града е имала дължина над 400 м и е преграждала откъм тази посока югоизточната част на късноантичния град. От северозапад тя също ще да е била защитена от нейно продължение с дължина близо 200 м. От всички други страни: югозапад, юг и изток защитата е разчитала на заварената от късноримско време крепостна стена на Одесос (обр. 14). Така укрепената площ на средновековна Варна е възлизала между 12 и 14,5 ха. Това е най-високата и доминираща над залива с пристанището част от Одесос, известна като нос „Варна“. В плана на братя Шкорпил тя влиза изцяло в т. нар. „първи участък“ от плана на града от края на XIX в. (Шкорпил 1909б, 33 – 53 и план). В тези рамки е оставала и средновековната крепост, която е имала изглежда форма на успоредник, близка до тази, която братя Шкорпил очертават в своя първоначален план на Одесос-Варна.

[16] Руските автори Лукиянович, Тепляков и Данилевски от 1829 г. потвърждават, че цитаделата „Кале ичи“ се е намирала непосредствено зад външното турско укрепление (вж. Кузев 1962, 115, бел. 1 и 2, обр. 5; Кузев 1972, 77, обр. 2). В цитираното от Кузев (1972, 76, бел. 44) руско военно-топографско описание на Варненската крепост от 1822 г., т. е. в навечерието на войната, се казва изрично, че „старинното укрепление е разположено на неголямо възвишение в близост, находящо се зад южната куртина (и) може да се нарече цитадела на крепостта Варна“. Тук е място да посочим, че сченият за най-точен план на турските укрепления отпреди 1828 г. на Н. Данилевски е всъщност копие на карта (28 х 40 см) на френския инженер Лафит-Клаве и на морския инженер Дюверт от 1784 г. (Петров 2016, 30 – 32, фиг. 1).

С други думи площта на средновековната крепост е съставлявала малко над 1/3 от тази на града през ранновизантийския период, изчислявана също хипотетично на 34 или 35 ха.

Вътрешната крепост „Кале ичи“ заемала югозападния край на високата тераса на площ от 3,7 ха, сиреч около 1/4 от тази в чертите на външното укрепление. Тя е в непосредствена близост до морския бряг с пристанището, което е охранявала, но заедно с това е изпълнявала функции на отбранителен пръстен, до чиято западна стена е бил долепена и т. нар. цитадела. Тази си роля вътрешната крепост е изпълнявала изглежда, ако ли не по време, то немного след изграждането на средновековната преграда като част от външен отбранителен пръстен на Варна[17].

Това не изключва възможността градът да е разполагал с вътрешно укрепление в своята най-висока част още преди това, пригаждайки за тази цел, още в ранновизантийско време или най-късно през ранното средновековие, подходящ за това античен строеж. Тезата на братя Шкорпил за площта на Термите и т. нар. Римска кула в тях (ГОВАД 1909, 26 и 28; Шкорпил 1932, 79, обр. 62), като „акропол (вътрешно укрепление)“ на града не е загубила, според нас, своето насочващо значение, макар и да се нуждае от конкретна и актуална аргументация. Независимо че всички изследователи отхвърлят единодушно поддържаната от пионерите на варненската археология възможност.

Въпросът за хронологията на средновековната преградна стена

Той е осветлен от В. Плетньов, но с редица неясноти, поради отсъствие на повече конкретни стратиграфски и други данни. Неговите съображения за нейното изграждане в началните десетилетия на XI в. запазват засега своето значение и за нас, макар че отбелязаните погоре съотношения на нейната основа с късноантичната инфраструктура (настилки, канали и водопроводи), ни карат да допускаме, макар и хипотетично, че залагането на нейната основа и „първа“ суперструкция може да е било извършено и по-рано. Данните за няколкократни основни преизграждания също подхранват очаквания за продължително нейно съществуване, включително и след 1201 г.

Разбира се, няма никакви основания да допускаме, че въпросната крепостна стена е била издигната още по време или непосредствено след големите разрушения в Одесос и предполагаемото тотално изоставяне на града през първата половина на VII в. Нашите допълнителни наблюдения върху нейния градеж насочват също към доста по-късна дата. Със своите най-важни особености: недълбока, без особени грижи за стабилизиране, основа и дебелина под 2 м тя напомня донякъде за т. нар. Каменен вал в Добруджа, който представлява също линейно отбранително съоръжение (диатейхизма), чиято дата се търси все по-настойчиво в X в. (Рабовянов 2011, 170 – 171, № 23; Paraschivi-Talmatchi 2019, 377 – 398), въпреки неясните около инициативата за неговото изграждане като заместител на късноантичните огради в лицето на Големия и на Малкия землени валове там (Георгиев 2005, 23 – 40; 2010, 422). Градежът на стената в Одесос-Варна обаче включва и зидария от тухли. В това отношение тя съответства повече на крепости във Византия, строени с подръчни материали, вкл. и сполии, през т. нар. тъмни векове (VII – VIII в.) или в периода непосредствено след това (IX – X в.). Характерните белези на това строителство са малките блокчета, сив хоросан с неголямо количество счукани тухли в състава, редуване на един-два реда тухли, както и използването им поединично, понякога в т. нар. частичен *cloison*, сиреч клетъчен градеж (Рабовянов 2011, 90 – 91). Важни аналогии за строителната техника на нашия паметник предоставят построени или ремонтирани през ранното средновековие византийски крепости на територията на днешна

[17] Според Ал. Кузев и В. Плетньов, датата на изграждане на „Кале ичи“ следва да се търси не по-рано от средата на XIII в., но тя, или неин предшественик, както ще посочим по-долу, е съществувала вече към края на XII в.

Южна България. Голямата особеност на първото Варненско укрепление обаче е отсъствието на кули пред неговата куртина. Това не е характерно за византийската фортификация през целия период на нейното развитие и сякаш изключва досегашното ѝ схващане като неин продукт, макар и от началото на XI в[18]. В това отношение тя се доближава до някои крепости в дн. североизточна България, приемани за резултат от българската фортификация от X – XI в. (Рабовянов 2011, 95 – 96).

Възможно ли е тогава външната преграда в Одесос-Варна да е инициатива на Първото българско царство? Колкото и да е примамливо това, трябва да признаем – малко вероятно. Тя не напомня с нищо на стените от неговите столични и извънстолични крепости от IX и X в. Датировката на нейното изграждане при стабилното управление на Василий II в североизточните български земи между 1001 и 1025 г. изглежда приемлива, но без да се абсолютизира. Появата ѝ малко преди това има основания, макар и от гледна точка на по-общи данни за възраждане на живота във Варна, още по времето на Йоан Цимисхий (971 – 976), когато изобщо се слага началото на византийската реконкиста в днешна Североизточна България. Ранен пример за прегражданe на част от укрепена територия на античен град по това време е Абритус. В неговата североизточна част е била обособена не особено голяма и недостатъчно солидно защитена площ на средновековно селище (Рабовянов 2011, 178-179, № 58; Дзанев 2019, 399 – 408). Управлението на Василий II (976 – 1025), а и на Константин VIII (1025 – 1028), само продължава политиката на Цимисхий за възстановяване на градове и крепости по българските земи. Така че е като че ли най-резонно да приемем, че трансформацията на античната укрепителна система в ранносредновековна в североизточна България и северна Добруджа е извършено именно през последната четвърт на X и първата четвърт на XI в.

Преградната стена в чертите на Одесос е била замислена и изпълнена при сравнително запазена антична фортификация в неговата приморска част. Там тя е имала за непосредствена задача да го защитава от север и северозапад и така само да допълва и подсилва нейните собствени възможности. Късноантичната крепостна стена там със сигурност е била повредена, но едва ли е била с нарушен интегритет и защитни възможности. Изтъкваното често отсъствие на следи от ремонти в разкритите нейни участъци пренебрегва факта, че те са запазени в основи или на вис. до към 2 м. Повредите по тяхната куртина, а и по кулите, са били предимно във високите им части, така че ремонтираните им участъци остават недоловими за нас[19]. Прокарването на преграда между две точки от късноантичната крепост на Одесос, само по себе си, постулира възможността нейните стени да са били годни за използване, макар и след ремонт, преправки, а защо не и след частични промени в нейното трасе.

Свидетелства за късноантичната фортификация на Одесос-Варна през средновековието

За съществуването на античната стена откъм морето през Средните векове разполагаме засега само с писмени свидетелства. На първо място това е текста на френски портулан от XV в., в който на Варна е дадено кратко, но съдържателно, описание (Тодорова 1985, 28, 35 – 36). Поради това ще го представим изцяло: ***Варна е един малък залив*** *и югозападно от носа* (Галата) *има крепост (castel) и град (casal),* ***и това е Варна,*** *а на север-североизток има* (друга) *крепост (castel) на име Кастрици.* ***И като минеш покрай носа, ще стигнеш мястото, където се***

[18] Подобно изключение прави близката по начин на градеж крепостна стена от началото на XIII в. на хълма Небет тепе във Филипопол. Тя също е с преграден характер, тъй като обособява допълнително високата част от цитаделата на средновековния град с околовръстна антична крепостна стена. Вж. Станев, Божинова 2014, 359 – 375.

[19] Такъв е случаят с посочената в предходната бележка крепост на Небет тепе в Пловдив (Станев, Божинова 2014, 361, бел. 10). В разкритите участъци от просъществувалата чак до началото на XIX в. стени на кастела Дуросторум-Дръстър също не са установени преправки от средновековието, срв. Атанасов 2013).

намира Варна *(la* ***pointe*** *de Varna), и можеш да хвърлиш котва на 2 кабелта* (около 400 м) *от* ***странноприемниците (hosteries), които са извън стените*** (стената – П. Г.) ***на града (hors de mur),*** *пред които ще трябва да намериш дъно от 3 до 5 стъпки.* ***Градът Варна има стени (est muree) и в средата на града има кастел, който прилича на кораб (пан) и изглежда много разрушена*** (бел. П. Г.)***, ако идваш отвън*** (т. е. откъм морето).

Текстът съдържа подценявани досега места. За автора-корабоплавател **има две структури, които носят името Варна**: а) пристан за дълбоко газещи кораби в близост до нос Галата, който именно е в югозападна посока, т. е. в съответния ъгъл на залива и б) самият град, който се състои от: 1. Кастел, т. е. крепост и 2. Град, т.е. *casal*, което според Е. Тодорова е понятие за град (*ville*), но може да означава и подградие, в случая разположената извън кастела част от града.

Анонимният мореплавател отбелязва още странноприемници, които са били до сами морския бряг, до който може да се стигне по вода с дълбочина между 1 и 1,5 м. С други думи моряците са могли да достигат от пристана за кораби до „гостоприемниците" посредством лодки. За нас тук е важно, че те единствени са посочени като разположени извън външната крепостна стена, докато „кастелът" с форма на кораб оставал в нейните очертания, както впрочем и т. нар. *casal*, сиреч градът. Нейното наличие е посочено от автора изрично, но тук е важно да внесем още една корекция в превода. Думата, пред името на града Варна е предадена съкратено: *V*(*ille*) и това потвърждава правотата в коментара на Е. Тодорова, че става въпрос за цялата селищна структура. По-важно е да се разбере, че френският текст сочи, че градът е ***обграден със стена (est muree)***, а не, че „има стени"[20]. Очевидно тук се има предвид неговото външно укрепление, тъй като в рамките на тази „стена" е бил разположен т. нар. „кастел". Последният несъмнено е крепостта „Кале ичи". Характеристиката, че неговата стена изглеждала откъм морето „много разрушена" обаче може да бъде ревизирана[21].

Коя е външната стена? Тъй като описанието датира от средата на XV в., тя не може да се идентифицира с изградена след турското завоевание крепостна стена (Тодорова 1985, 36, бел. 44; Кузев 1972,73 и 78; 1981, 306 – 307). Очевидно е тогава, че мореплавателят е имал предвид трасето на късноантичната крепост. По това време тя е била на близо хилядолетие и е била порутена. Пример за подобна продължителност ни дава много по-интензивното подлагана на атаки и артилерийски обстрел крепост на кастела Доростол-Дръстър-Силистра, използвана по предназначение между VI и XIX в. (Атанасов 2013; Атанасов, Михайлов 2019, под печат), както и на други антични градове по нашите земи, главно на юг от Балкана.

Така че няма съмнение, че през средновековието Варна е имала два отбранителни пръстена: външен, състоящ се от късноримската стена, която е продължавала да огражда приморската част на града, както и ново-построена преграда, която я отделяла от изоставената негова по-голяма част в северна, северозападна и западна посока. Евлия Челеби потвърждава това през 1657 г. като пише, че крепостта на Варна е на морския бряг и има квадратен план с обиколка от 3000 крачки (Гаджанов 1909, 722 – 723). Обикновено се мисли, че това се отнася само за „Кале ичи", тъй като следващата част от текста на османския пътешественик се отнася наистина за него. Следва да се обърна внимание обаче на това, че авторът изчислява обиколката на въпросните стени на 3000 крачки, т. е. над 2 км[22]. Погледнато така, описаното

[20] Думата mur е в ед. число!

[21] Тази преценка на мореплавателя се отнася по-скоро за външната крепостна стена, а не за кастела, тъй като той предварително прави уговорката „... ако идваш отвън". Освен това, съгласува се със съществително от женски („стена"), а не от мъжки род („кастел").

[22] Срв. например с описанието на автора на крепостта на Силистра (Гаджанов 1909, 660 – 664; Атанасов 2013, 33 – 35).

от Евлия Челеби укрепление би трябвало да обхваща цялата тераса върху нос Варна и да се отъждествi с външната крепост на предтурска Варна. Но периметърът на нейните късноантични стени, плюс средновековната, възлиза само на около 1500 м, т. е. под 2 000 крачки. Това ни дава право да допуснем предпазливо, че авторът от XVII в. може да е имал предвид по-скоро останките от цялата късноантична крепост на Одесос, а не само нейното средновековно съкращение[23]. По-важно за нас тук обаче е да изтъкнем, че трите хиляди крачки обиколка не могат в никакъв случай да бъдат отнесени към „вътрешната крепост“ (Кале ичи), чиито максимални размери са 220 х 170 м (Кузев 1962, 116 – 117, 122, обр. 10), така че неговата обиколка възлиза на 800 м (около 1100 крачки).

В подкрепа на разбирането, че турският пътешественик е имал предвид именно късноримската стена на Одесос говори и неговото обяснение, че Варненската крепост е била построена по времето на цар Птолемей, а след това е била владяна и от „джиневизите“. Обикновено се приема, че означението „джиневизи“ следва да се превежда като „генуезци“, но това не е достатъчно обосновано. Османотурското понятие е по-скоро легендарно събирателно за нещо старинно и създадено не от генуезци, какъвто спомен бил запазен според братя Шкорпил сред местното население след Освобождението, а от нечовешки, същества[24]. А това означава, че античната крепостна стена е била забележима все още в чертите на разрасналата се към втората половина на XVII в. Варна. Тя изглежда е била заличена окончателно през следващия век, тъй като Лафит-Клаве през 1784 и Венцел фон Бронияр през 1786 г. не я отбелязват изобщо (Петров 2016, фиг. 1; Ников 1932, 52 – 53 и план; Кузев 1962, 118 – 119).

Всичко това дава основание да се върнем на тезата на братя Шкорпил за използване на римската крепостна стена на Одесос през цялото средновековие, чак до XV – XVI в. (Шкорпил 1909а, 58). То, както е известно, беше отхвърлено най-напред от Ал. Кузев, но явно недостатъчно основателно. Можем да се съгласим обаче с неговата констатация, че римската крепостна стена е съществувала и може би използваема в периода на Първото българско царство, както и с довода му, че през зрялото средновековие защитата и поддръжката на това съоръжение, което той определя с дължина над 2 км, е било трудно и поради това е било анахронично. Разбира се с посочените по-горе данни за тяхното използване през Средните векове.

За наличие на външно укрепление на Варна има указания още в съобщенията на византийските хронисти във връзка с нейното овладяване от българския цар Калоян през 1201 г., или повече от 150 години по-късно, когато градът е обсаждан от рицарите на граф Амедей Савойски. В Савойската хроника например е записано, че Варна е град *твърде укрепен, добре защитен със стена и снабден с много съоръжения ... (dun cite appellee Varne, tres forte, bien muree, et grandement garnie*. По повод на този текст Ал. Кузев отбелязва, че от него „не се разбира каква е била крепостта на града“ (Кузев 1972, 75, бел. 34). То наистина е твърде общо и с неясноти относно това какво е имал предвид авторът с двете квалификации: *bien muree, et grandement garnie*. Двойствената характеристика обаче сама навежда на възможността да се отнася за две отделни укрепления. Особено, ако поставим известието от 1366 г. в светлината на анонимния портулан от втората половина на XV в.

[23] Това е трудно доказуемо, но не може да се изключва, особено, ако допуснем тяхното преизползване в изграден преди втората половина на XVII в. отбранителен пръстен на града.

[24] То се среща за старинни строежи далече от свързани с търговската (а не строителна!) дейност на генуезци места, например тези при Абоба-Плиска. Ако съдим от неговото произношение, то изглежда е съставено от думите cin (джин, зъл дух, демон) и evisler (от ev, дом и evisleri, домакинство), сиреч обиталище на демони, или нещо създадено от и за демони. Срв. с използваното от Ф. Каниц сходно по структура турско понятие „геневлери“, което той счита за тъждествено на „румелийци“ и включващо представата за елини, римляни, византийци и дори славяни (Каниц 1995, 199).

Свидетелствата на Теодор Скутариот и на други византийски автори за укрепителната система на Варна към началото на XIII в.

Впечатление за двойна защита на Варна оставя още по-категорично Теодор Скутариот. Неговият текст за крепостта остава без внимание, тъй като изследователите предпочитат текста на Никита Хониат (Акоминат) (ГИБИ 1983, 66 – 67). Скутариот наистина следва неговия разказ, а и този на Георги Акрополит, но, както изтъква М. Войнов, той допълва техните сведения „с данни от други добри извори, а отчасти и с лични впечатления" (ГИБИ 1972, 214). Поради това свидетелството на Скутариот е важен и странно защо пренебрегван досега извор за историята на Варненската крепост.

По тази причина ще си позволим да цитираме описанието на нейната обсада и превземане през пролетта на 1201 г.: ...*той* (цар Калоян-П. Г.) *се отправил срещу Варна и смело обсадил и нея на шестия ден от Христовите страдания, тъй като* ***вътрешните*** (***ἐνδεικύμένων τῶν ἔνδοθι***) [***защитници***]*, които били твърде храбри и почти всички от латинската войска, оказали съпротива. Затова той сковал четиристенна машина, по височина равна на градската стена, а дължината й била колкото ширината на рова. Търкаляйки я на колела, той я поставил близо до рова и така превзел града. С една и съща машина, достигаща височината на града, той си послужил и за стълба и за мост през рова и така превзел града* (ГИБИ 1972, 260).

Разказът е последователен и разграничава действията по обсадата, превземането на Варна, избиването на нейните защитници, както и разрушаване на крепостните стени. Единственото, което спестява, в сравнение с написаното от Хониат, е разполагането на българските войски край града, очевидно за подготовка на неговата обсада. В замяна на това ни предоставя ценното указание, че крепостта била защитавана не само от „жителите" на града, което изтъква Хониат, но и от „вътрешни" защитници, повечето от които били латински наемници. Поставено в светлина на нашите днешни познания за укрепителната система на Варна, става ясно, че българите са превзели, с помощта на описаното обсадно средство, здраво укрепената нейна „вътрешна" крепост, т. е. „Кале ичи". В такъв случай имаме пълни основания да приемем, че това нейно туркоезично название е със сигурност калка на еднозначно предишно определение в гръцкия, а вероятно и в българския език, като „вътрешен" отбранителен пръстен, наричан най-често кастел.

Косвено свидетелство за външно укрепление на града ни предоставя Никита Хониат, който пише изрично, че съпротива на българския цар през 1201 г. са оказали не само воините от гарнизона, но и жители на града, а след това „всички" заловени живи били загробени в рова на крепостта. Той, както знаем от описанието на Венцел фон Брониар през 1786 г., е ограждал откъм суша „Кале ичи" и същинската височина на неговите основни стени е била около 8 м (предната стена е била висока само 3 м, но вероятно пристроена в турско време) Така че ровът е бил с приблизително такава ширина.

В тази връзка изглежда следва да имаме предвид и разказаното от Георги Пахимер за жестокостта на цар Калоян. Без да споменава изрично името на Варна, авторът изтъква, че българският цар ...*заробил градоветe заедно с хората и ги разорил напълно.* ***А планът му бил ромеите никога да не могат да се върнат и да се закрепят в своите градове.*** *И тъй, той сринал до основите му Филипопол ... и много* ***други, които не е нужно да изброяваме. А населението той вдигнал оттам и го настанил край бреговете на Истър. Той нарекъл селищата им по имената на собствените им разграбени села и градове. Той отмъщавал прочее, както казвал, за злините, които император Василий извършил спрямо българите ...и себе си наричал Ромеоубиец*** (ГИБИ 1972, 136).

Обща характеристика на средновековната фортификация във Варна

В светлината на всичко изнесено до тук следва да приемем, че Варна е приемник на Одесос не само в топографско, но и в градоустройствено отношение, дори и ако преобладаващите засега констатации за прекъсване в живота в града от средата на VII до към X – XI в. имат пълни основания. Веднага следва да изтъкнем, че са налице предпоставки за търсене на възможности поне за компресиране на границите на цезурата в живота на града през ранното българско средновековие. Първата от тях е, че независимо от редукцията на градската си площ, Одесос-Варна остава много голям по площ за зрялото средновековие (XI – XV в.) град. Погледнато от тази гледна точка, изглежда наложително търсенето на причини за обособяване на толкова просторна градска територия.

Изборът на трасе за крепостна стена, която да сведе площта на средновековния град до около 1/3 от тази на античния е бил продиктуван от две съображения. Първото е, както изтъкнахме, от топографско естество. Ново-изградената преградна стена е била прокарана, така че да мине по билото на носовото „възвишение", включвайки изцяло неговия южен скат с двата съседни от запад и изток спусъка (обр. 12). С това нейните строители са избрали максимално високи точки за подсилване на отбраната откъм суша. Очакваната непосредствена близост на стената до т. нар. „Хореум" показва, че е била съобразена и с наличие на големи и все още високо запазени части от антични и късно-антични сгради. Това в още по-голяма степен се отнася до намиращите се на около и 50 – 60 м Терми и по-специално тяхната северозападна част, известна като „Римска (джиневизка) кула"[25]. Тя именно е оставала точно срещу първоначално оставения северен вход в средновековната преграда. Наличието на данни за пътна връзка между тях подсказва, че тя е изпълнявала важна роля в живота на средновековна Варна.

Така става ясно, че наличието на селищни структури в рамките на античния град са третостепенен, а не първостепенен, фактор при очертаване на укрепената територия на Варна. Въпреки това, не следва да се отрича, че нейната значителна площ е позволявала настаняване на многобройно за периода население, което В. Йотов и В. Плетньов с право приемат, че е започнало най-късно в края на X или началото на XI в. Става въпрос обаче по-скоро за дата на активно заселване на стария град, а не за такова изобщо, настъпило след повече от 300 годишно тотално обезлюдяване и изоставяне. Фактът, че археологическите данни позволяват да се заключи, че истински обживяната площ в средновековния град изключва неговата периферна зона, означава, че в това отношение плътността на заселване не е достигнала никога тази от античността. Причината за това трябва да се търси не само в потребност от своеобразен средновековен „помериум", а и в по-ниския демографски и културно-исторически потенциал на района на т. нар. Варна през средновековието. А може би и на други причини, за които днес не знаем нищо.

Съкращаването големината на укрепените площи на късно-античните и ранно-византийски градове е историко-културен феномен, регистриран в Империята още през VI в. (Кирилов 2004, 173 – 214; Kirilov 2006, 55 – 104). Причините, темповете на налагане и същността на това явление са известни отдавна. За нас тук е важно да изтъкнем, че късноантичният Одесос не изпитва потребност от съкращаване на своята укрепена площ по време, а изглежда

[25] Осмислянето на понятието „джиневизки" като „генуезки" използва често и Венцел фон Брониар при своето описание на западночерноморския бряг през 1786 г. То обаче, както посочва изрично П. Ников, се отнася за стари византийски укрепления и крепости там, без да посочва причината за това (Ников 1931, 13, 14, 16, 17 и 21). Според нас, то може се обясни с неправилно осмисляне от австрийския дипломат на туркоезичното означение на римо-византийските руини от местното население като създадени от и за „джинове", т. е. демони. Вж. за това в предходната бележка.

и непосредствено след управлението на Юстиниян I (527 – 565). Напротив, по това време той разширява своята градска територия до 34 – 35 ха и живее още няколко десетилетия в рамките на своите стени. Погледнат от тази гледна точна, той не може да бъде причислен към редуциращите още тогава своята площ имперски центрове в пограничните провинции. За тях именно самият император разпорежда на своя пълководец Велизарий следното: „*В случай, че забележиш, че някои от граничните градове и кастели имат твърде голям обхват и по тази причина не могат да бъдат защитавани добре, то трябва да ги устроиш по такъв начин, че и по-малък брой да стига за защитата им*“ (Кирилов 2004, 195, бел. 136: Cod. Just., I, 2, 14). Редукцията на укрепената площ на градовете още през късната античност се разглежда като един от начините за оцеляване в условията на променящия се социално-икономически и етно-културен модел. Понякога то е извършвано превантивно, в други случаи е следствие от преживяна катастрофа. За Одесос тя се налага като спасителна мярка много по-късно и очевидно по причина на претърпяното обезлюдяване и повсеместни разрушения, без възможност от вземане на мерки за възстановяване в продължение на поне три века (от средата на VII до втората половина на X в.). Установената в града към днешна дата редукция на градската площ и изоставяне на дългата около 2,5 км крепостна стена е очевидно от втория тип. Засега тя изглежда да е късен пример за следване на този модел, към който Империята прибягва едва по време на приобщаване на някогашния свой град заедно с неговото българско и колонизирано небългарско, главно арменско по произход, население.

Ключови думи: Одесос – Варна, Късноантична и средновековна фортификация, градоустройство, редукция на градската площ

Цитирана литература / References:

Аладжов 2010: Византийският град и българите VII–X век (по археологически данни). София, 2010 (=Дисертации 4). [Aladzhov 2010: A. Aladzhov. Vizantiyskiyat grad i balgarite VII – X vek (po arheologicheski danni). Sofia, 2010 (=Disertatsii 4)]

Атанасов 2013: Г. Атанасов. Крепостта на Дуросторум-Доростол-Дръстър върху дунавския бряг в Силистра. Силистра, 2013. [Atanasov 2013: G. Atanasov. Krepostta na Durostorum-Dorostol-Drastar varhu dunavskia bryag v Silistra. Silistra, 2013]

Атанасов, Михайлов 2019: Г. Атанасов, Кр. Михайлов. Към фортификацията на дунавския кастел на Дуросторум-Доростол-Дръстър (Силистра) от VI-X в. Addenda. – Плиска-Преслав 14, 2019, под печат. [Atanasov, Mihaylov 2019: G. Atanasov, Kr. Mihaylov. Kam fortifikatsiyata na dunavskia kastel na Durostorum-Dorostol-Drastar (Silistra) ot VI-H v. Addenda. – Pliska-Preslav 14, 2019, pod pechat]

Вачева 1986: Кр. Вачева. Входовете в римските терми на Одесос. – Археология, XXVIII, 1986, 1, 1 – 8. [Vacheva 1986: Kr. Vacheva. Vhodovete v rimskite termi na Odesos.- Arheologia, XXVIII, 1986, 1, 1 – 8]

Гаджанов 1909: Д. Гаджанов. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. – Периодично списание 70, 1909, 639 – 724. [Gadzhanov 1909: D. Gadzhanov. Patuvane na Evlia Chelebi iz balgarskite zemi prez sredata na XVII vek. – Periodichno spisanie 70, 1909, 639 – 724.

Георгиев 2005: П. Георгиев. Големият землен вал в Добруджа – исторически бележки.- В: Българските земи през средновековието (VII – XVIII в.) (=Acta Musei Varnaensis III – 1. В памет на Ал. Кузев). Варна, 2005, 23 – 40. [Georgiev 2005: P. Georgiev. Golemiyat zemlen val v Dobrudzha – istoricheski belezhki. – V: Balgarskite zemi prez srednovekovieto (VII-XVIII v.) (=Acta Musei Varnaensis III-1. V pamet na Al. Kuzev). Varna, 2005, 23 – 40]

Георгиев 2010: П. Георгиев. Малкият землен вал в Добруджа – същност и датировка. – Във: Великотърновският университет и българската археология 1. В. Търново, 2010, 413 – 421. [Georgiev 2010: P. Georgiev. Malkiyat zemlen val v Dobrudzha – sashtnost i datirovka. – Vav: Velikotarnovskiyat universitet i balgarskata arheologia 1. V. Tarnovo, 2010, 413 – 421]

ГИБИ 1972: Гръцки извори за българската история, т. VIII. София, 1972. [GIBI 1972: Gratski izvori za balgarskata istoria, t. VIII. Sofia, 1972]

ГИБИ 1983: Гръцки извори за българската история, т. XI. София, 1983. [GIBI 1983: Gratski izvori za balgarskata istoria, t. VIII. Sofia, 1983]

ГОВАД 1909: Втори годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1908г. Варна, 1909.[GOVAD 1909: Vtori godishen otchet na Varnenskoto arheologichesko druzhestvo za 1908 g. Varna, 1909]

Димитров 1982: Д. Ил. Димитров. Варна и близката и околност през VII – IX в. – ИНМВ, 18 (33), 1982, 55 – 77. [Dimitrov 1982: D. Il. Dimitrov. Varna i blizkata i okolnost prez VII-IX v. – INMV, 18 (33), 1982, 55 – 77]

Дзанев 2019: Г. Дзанев.Укрепителната система на средновековната крепост върху развалините на Абритус. – Преслав 8, 2019, 399-408.[Dzanev 2019: G. Dzanev.Ukrepitelnata sistema na srednovekovnata krepost varhu razvalinite na Abritus. – Preslav 8, 2019, 399 – 408]

Йотов 2001: В. Йотов. Археологически приноси към историята на Варна през Средновековието (1). – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (AMV II). Варна, 2001, 312 – 340. [Yotov 2001: V. Yotov. Arheologicheski prinosi kam istoriyata na Varna prez Srednovekovieto (1). – V: Numizmatichni i sfragistichni prinosi kam istoriyata na Zapadnoto Chernomorie (AMV II). Varna, 2001, 312 – 340]

Йотов 2007: В. Йотов. Археологически приноси към историята на Варна през Средновековието (3). Ранносредновековна керамика от средновековния пласт на римските терми. – В: Terra antique Balcanica et Mediterranea (AMV VIII-1). Варна, 2007, 453 – 460.[Yotov 2007: V. Yotov. Arheologicheski prinosi kam istoriyata na Varna prez Srednovekovieto (3). Rannosrednovekovna keramika ot srednovekovnia plast na rimskite termi. – V: Terra antique Balcanica et Mediterranea (AMV VIII-1). Varna, 2007, 453 – 460]

Каниц 1995: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът, т. III. София, 1995. [Kanits 1995: F. Kanits. Dunavska Bulgaria i Balkanat, t. III. Sofia, 1995]

Кирилов 2004: Ч. Кирилов. Редукцията на укрепената градска площ през късната античност. – ИИМ Кюстендил X, 2004, 173 – 234. [Kirilov 2004: Ch. Kirilov. Reduktsiyata na ukrepenata gradska plosht prez kasnata antichnost. – IIM Kyustendil H, 2004, 173 – 234]

Кузев 1962: Ал. Кузев. Средновековната крепост на град Варна. – ИВАД XIII, 1962, с. 111 – 126. [Kuzev 1962: Al. Kuzev. Srednovekovnata krepost na grad Varna. – IVAD XIII, 1962, s. 111 – 126]

Кузев 1972: Ал. Кузев. Още веднъж за Варненската средновековна крепост. – ИНМВ VIII (XXIII), 1972, 67 – 79. [Kuzev 1972: Al. Kuzev. Oshte vednazh za Varnenskata srednovekovna krepost. – INMV VIII (XXIII), 1972, 67 – 79]

Кузев 1981: Ал. Кузев. Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. I. Варна, 1981, 293 – 315. [Kuzev 1981: Al. Kuzev. Varna. – V: Balgarski srednovekovni gradove i kreposti. T. I. Varna, 1981, 293 – 315]

Кузов 2007: Хр. Кузов. Проучване на декуманус, северно от римските терми. – ИНМВ XLI (LVI), 2005, 18 – 43. [Kuzov 2007: Hr. Kuzov. Prouchvane na dekumanus, severno ot rimskite termi. – INMV XLI (LVI), 2005, 18 – 43]

Кузов, Христов 2019: Хр. Кузов, М. Христов. Спасителни археологически проучвания на ул. „Цар Калоян" № 7 в ААР Одесос-Варна. – АОР през 2018 г. София, 2019, 246 – 248. [Kuzov, Hristov 2019: Hr. Kuzov, M. Hristov. Spasitelni arheologicheski prouchvania na ul. „Tsar Kaloyan" № 7 v AAR Odesos-Varna. – AOR prez 2018 g. Sofia, 2019, 246 – 248]

Лазаров 1985: М. Лазаров. Археологически разкопки на обект „НТС" във Варна (Одесос). – АОР през 1984 г. Сливен, 1985, 140. [Lazarov 1985: M. Lazarov. Arheologicheski razkopki na obekt „NTS" vav Varna (Odesos). – AOR prez 1984 g. Sliven, 1985, 140]

Лазаров, Ангелов 1984: М. Лазаров, А. Ангелов. Спасителни разкопки на ул. „Сан Стефано". – АОР през 1983 г. Смолян, 1984, 69.[Lazarov, Angelov 1984: M. Lazarov, A. Angelov. Spasitelni razkopki na ul."San Stefano". – AOR prez 1983 g. Smolyan, 1984, 69]

Лазаров 2007: М. Лазаров. Одесос – Варна. Варна, 2007. [Lazarov 2007: M. Lazarov. Odesos – Varna. Varna, 2007]

Лазаренко, Плетньов 2016: И. Лазаренко, В. Плетньов. Спасително проучване в УПИ XI-83, кв. 57, ул. „Цар Калоян" № 28, гр. Варна. – АОР през 2015 г. София, 2016, 325 – 327. [Lazarenko, Pletnyov 2016: I. Lazarenko, V. Pletnyov. Spasitelno prouchvane v UPI XI-83, kv. 57, ul. „Tsar Kaloyan" № 28, gr. Varna. – AOR prez 2015 g. Sofia, 2016, 325 – 327]

Манолова-Войкова, Лазаренко 2018а: М. Манолова-Войкова, И. Лазаренко. Спасително археологическо проучване в УПИ XII-XIV-794, 795, кв. 55, ул. „Йоан Екзарх" № 16 – 18, гр. Варна. – АОР през 2017 г. София, 2018, 225 – 227. [Manolova-Voykova, Lazarenko 2018a: M. Manolova-Voykova, I. Lazarenko. Spasitelno arheologichesko prouchvane v UPI XII-XIV-794, 795, kv. 55, ul. „Yoan Ekzarh" № 16-18, gr. Varna. – AOR prez 2017 g. Sofia, 2018, 225 – 227]

Манолова-Войкова, Тенекеджиев, Мирчева 2018б: М. Манолова-Войкова, В. Тенекеджиев, Е. Мирчева. Спасителни разкопки на ул. „Цар Иван Шишман“ № 3 – 5, гр. Варна. – АОР през 2017 г. София, 2018, 221 – 224. [Manolova-Voykova, Tenekedzhiev, Mircheva 2018b: M. Manolova-Voykova, V. Tenekedzhiev, E. Mircheva. Spasitelni razkopki na ul. „Tsar Ivan Shishman“ № 3-5, gr. Varna. – AOR prez 2017 g. Sofia, 2018, 221 – 224]

Минчев 2006: Ал. Минчев. Одесос през римската епоха (I – III в.). – В: Десет книги за Варна, 2005. Варна, 2006. [Minchev 2006: Al. Minchev. Odesos prez rimskata epoha (I-III v.). – V: Deset knigi za Varna, 2005. Varna, 2006]

Минчев, Плетньов 2006: Ал. Минчев, В. Плетньов. Спасителни разкопки на ул. „Хан Крум“ № 22 във Варна. – В: АОР през 2005 г. София, 2006, 239 – 240. [Minchev, Pletnyov 2006: Al. Minchev, V. Pletnyov. Spasitelni razkopki na ul. „Han Krum“ № 22 vav Varna. – V: AOR prez 2005 g. Sofia, 2006, 239 – 240]

Ников 1932: П. Ников. Едно неизвестно описание на българския черноморски бряг от XVIII в. – ГСУ ИФФ, XXVIII, 3, 1 – 60. [Nikov 1932: P. Nikov. Edno neizvestno opisanie na balgarskia chernomorski bryag ot XVIII v. – GSU IFF, XXVIII, 3, 1 – 60]

Петров 2016: Б. Петров. Град Варна в западноевропейски и руски карти (1784 – 1878 г.) – Във: Варна, българите и българските градове. Възрожденски поселищни проучвания. Сборник в памет на проф. дин Велко Тонев (=AMV XII). Варна, 2016, 29 – 57. [Petrov 2016: B. Petrov. Grad Varna v zapadnoevropeyski i ruski karti (1784-1878 g. – Vav: Varna, balgarite i balgarskite gradove. Vazrozhdenski poselishtni prouchvania. Sbornik v pamet na prof. din Velko Tonev (=AMV XII). Varna, 2016, 29 – 57]

Плетньов 2007а: В. Плетньов. Нови данни за средновековната Варненска крепост.- В: Тракия и Хемимонт IV-XIV век, т. I. Варна, 2007, 232 – 241. [Pletnyov 2007a: V. Pletnyov. Novi danni za srednovekovnata Varnenska krepost.- V: Trakia i Hemimont IV-XIV vek, t. I. Varna, 2007, 232-241]

Плетньов 2007б: В. Плетньов. За Одесос в края на VI – началото на VII в. – История 2011, 5, 62 – 80.[Pletnyov 2007b: V. Pletnyov. Za Odesos v kraya na VI – nachaloto na VII v. – Istoria 2011, 5, 62-80]

Плетньов 2008а: В. Плетньов. Изграждането на Варненската крепост и Варненската митрополия XI – XIV век). – В: Християнската култура в Средновековна България. В. Търново, 2008, 357 – 358. [Pletnyov 2008a: V. Pletnyov. Izgrazhdaneto na Varnenskata krepost i Varnenskata mitropolia XI-XIV vek). – V: Hristiyanskata kultura v Srednovekovna Bulgaria. V. Tarnovo, 2008, 357 – 358]

Плетньов 2008б: В. Плетньов. Варна през Средновековието, част първа: От края на VII до края на X век. Варна, 2008. [Pletnyov 2008b: V. Pletnyov. Varna prez Srednovekovieto, chast parva: Ot kraya na VII do kraya na X vek. Varna, 2008]

Плетньов 2015: В. Плетньов. Крепостта Варна, според писмените извори от IX – XII в. – В: Добруджа 30, 2015 (В чест на 60-та годишнина на Валери Йотов), 193 – 218. [Pletnyov 2015: V. Pletnyov. Krepostta Varna, spored pismenite izvori ot IX-XII v. – V: Dobrudzha 30, 2015 (V chest na 60-ta godishnina na Valeri Yotov), 193 – 218]

Плетньов 2016: В. Плетньов. Византийската крепост Варна (XI – XII в.). – В: In honorem Violetae Volkova-Neševa ad multos annos. София, 2016, 71 – 88. [Pletnyov 2016: V. Pletnyov. Vizantiyskata krepost Varna (XI-XII v.). – V: In honorem Violetae Volkova-Neševa ad multos annos. Sofia, 2016, 71 – 88]

Прешленов 2018: Хр. Прешленов. Теменосът на Аполон в Одесос – архитектура, топография, синкретизъм на култа. – В: Общество, царе, богове. Сборник в памет на проф. М. Тачева (Jubilaeus VII). София, 2018, 259 – 290. [Preshlenov 2018: Hr. Preshlenov. Temenosat na Apolon v Odesos – arhitektura, topografia, sinkretizam na kulta. – V: Obshtestvo, tsare, bogove. Sbornik v pamet na prof. M. Tacheva (Jubilaeus VII). Sofia, 2018, 259 – 290]

Рабовянов 2011: Д. Рабовянов. Извънстоличните каменни крепости на Първото българско царство (IX – началото на XI век). (= Дисертации 5). София, 2011. [Rabovyanov 2011: D. Rabovyanov. Izvanstolichnite kamenni kreposti na Parvoto balgarsko tsarstvo (IX – nachaloto na XI vek). (=Disertatsii 5). Sofia, 2011]

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Традиции и влияния в крепостното строителство на Първото българско царство в периода X – начало на XI век. – В: Европейският Югоизток през втората половина на X – начало на XI век. История и култура. София, 2015, 423 – 431. [Rabovyanov 2015: D. Rabovyanov. Traditsii i vliyania v krepostnoto stroitelstvo na Parvoto balgarsko tsarstvo v perioda

X – nachalo na XI vek. – V: Evropeyskiyat Yugoiztok prez vtorata polovina na X – nachalo na XI vek. Istoria i kultura. Sofia, 2015, 423 – 431]

Станев, Божинова 2014: К. Станев, Е. Божинова. Новооткрита средновековна крепостна стена с порта в Пловдив. – В: Градът в българските земи (по археологически данни). Шумен, 2014, 359 – 375. [Stanev, Bozhinova 2014: K. Stanev, E. Bozhinova. Novootkrita srednovekovna krepostna stena s porta v Plovdiv. – V: Gradat v balgarskite zemi (po arheologicheski danni). Shumen, 2014, 359 – 375]

Тодорова 1985: Ел. Тодорова. Към историята на Варна, Несебър и Анхиало (Поморие) през XV в. – ИНМВ 21 (36), 1985, 25 – 42. [Todorova 1985: El. Todorova. Kam istoriyata na Varna, Nesebar i Anhialo (Pomorie) prez XV v. – INMV 21 (36), 1985, 25 – 42]

Шкорпил 1909а: Х. К. Шкорпил. Обяснения към плана на град Варна. – ИВАД II, 1909, 54 – 69. [Shkorpil 1909a: H. K. Shkorpil. Obyasnenia kam plana na grad Varna. – IVAD II, 1909, 54 – 69]

Шкорпил 1909б: Х. К. Шкорпил. Турските укрепления в Варна. – ИВАД II, 1909, 33 – 53. [Shkorpil 1909b: H. K. Shkorpil. Turskite ukreplenia v Varna. – IVAD II, 1909, 33 – 53]

Шкорпил 1932: К. Шкорпил. Археологически бележки от българското Черноморие. – ИБАИ, VI, 1932, 78 – 79. [Shkorpil 1932: K. Shkorpil. Arheologicheski belezhki ot balgarskoto Chernomorie.- IBAI, VI, 1932, 78 – 79]

Kirilov 2006: Tch. Kirilov. Die Reduktion der ummauerten Städtfläche und die Frage nach dem Verfall der Antiken Stadt. – Archaeologia bulgarica X 2006, 2, 55 – 104.

Paraschivi-Talmatchi 2019: C. Paraschivi-Talmatchi. Agqain abaut an Early Medieval Linear Fortification in Dobrudja: The Stone Vallum. – Преслав 8, 2019, 377 – 398.

Prešlenov 2002: Hr. Preshlenov. Urban Spaces in Odessus (6th C BC – 7th c AD). – Archaeologia Bulgarica, VI, 2002, 3, 13 – 43.